

Bossche Bladen

Cultuurhistorisch magazine over 's-Hertogenbosch

In dit nummer

- 1 ■ COLUMN
Vertellen
- 2 ■ INTERVIEW
**Onderzoek Bram Steketee en Hans Willems
Water en Verdediging**
Jac. J. Luyckx
- 7 ■ 'Mariakapelletje' op de Markt
Iconografie van een marktkruis
Jan M.M. van der Vaart
- 14 ■ Een stukje puthuis?
Bekroning puthuis in Londen
Ronald Glaudemans
- 17 ■ De kapucijnen in 's-Hertogenbosch (1)
Eerste verblijf 1611-1761
J. Jacobs en E. Persoons
- 22 ■ MOERS TAAL
**Nuwerwets Bosch
Jeugd en dialect**
Jos Swanenberg
- 24 ■ **Honger en armoede
Oproeren en levensmiddelenpolitiek**
Aart Vos
- 33 ■ BAM-PRAAT
Schatkamers
Stefan Molenaar
- 34 ■ BOSSCHE SCHILDERS
**Jan Sluijters (1881-1957)
De familie Sluijters-Boelaars**
Maureen Trappeniers
- 34 ■ BERICHTEN
**Nieuws van het Stadsarchief
Nieuws van de BAM
Nieuws van het Noordbrabants Museum**

De Kregelgang in een van de Bossche volksbuurten waar vandaag wel eens met weemoed aan wordt teruggedacht. Nostalgie poetst de werkelijkheid weg. Was het daar echt goed toeven? (Foto: P. Humpig; Stadsarchief, collectie Roelands)

Vertellen

Bossche Bladen heeft wat te vertellen. In dit nummer de start van een nieuwe rubriek: *Bossche Schilders*.

Er ligt en hangt zoveel dat met 's-Hertogenbosch te maken heeft – de stad staat er op, de schilder heeft iets met de stad of het kunstwerk bevindt zich op het grondgebied van de gemeente – dat het tijd wordt daar ons licht over te laten schijnen. Een afbeelding en een tekst die door een kenner wordt geschreven. We starten de rubriek met een familieportret van Jan Sluijters. Wellicht heeft u deze winter de prachtige tentoonstelling van het werk van Sluijters in het Larense Singermuseum gezien. Het was prachtig. Sluijters in Bossche Bladen is het nagerecht.

Bossche Bladen bestaat al een tijdje. Doel: vertellen wat er is gebeurd. Niet meer, maar ook niet minder. Geen verhaaltjes, maar vertellen hoe mensen leefden, wat ze hebben doorgemaakt, welke keuzes ze moesten maken en hebben gemaakt. In 1996 vroeg een journalist aan wijlen prof. H. van den Eerenbeemt waarom de driedelige *Geschiedenis van Noord-Brabant* er zo uitzag als deze er uitzag: geen verhaaltjes, geen anekdotes. De Tilburgse hoogleraar benadrukte 'dat hij het traditionele beeld van Brabant (arm, onderdrukt, katholiek, keuterboertjes, bourgondisch, gastvrij, gezellig en content) voor eens en voor altijd uit de wereld wilde helpen'. Daar is hij NIET in geslaagd. Maar dat ligt niet aan hem!! Er is een ongelooflijke hang naar een beeld dat zeke-re behoeften bevredigt of bevestigt. Trots? Identiteit? Geborgenheid? In ieder geval zijn het geen 'beredeneerde vermoedens', want dat is geschiedschrijving. Voor nationalistische Turken behoort de moord op het Armeense volk niet tot hun geschiedenis. Wee degene die over genocide spreekt. Een met de Duitsers collaborerend Frankrijk? Hel en verdoemenis! Elke Fransoos was een mquisard. God, Nederland en Oranje? Als je orthodox protestant bent en uit Uddel komt, een waarheid als een koe. Koningin Wilhelmina die geen 'Westerbork' vlakbij Het Loo wilde? Onbestaanbaar. Wilhelmina kwam op voor joodse vluchtelingen. Ze was en blijft een held. De enige man in haar Londense kabinet. De 'gezellige en contente' Brabander waar Van den Eerenbeemt het over had, is voor hele volksstammen nog steeds onderdeel van de canon. Onuitroeibaar zijn ook verhaaltjes over Den Bosch. Geschiedenis wordt gebruikt om de eigen kerstboom op te tuigen. Als je vindt dat je pas Bosschenaar bent als je aan de hand van je vader een kaarsje voor de Zoete Lieve Moeder hebt opgestoken dan is dat zo. Daar helpt geen driedelig, zelfs geen honderddelig standaardwerk over de geschiedenis van 's-Hertogenbosch tegen. Dat had Van den Eerenbeemt moeten weten.

Onderzoek Bram Steketee en Hans Willems

Water en Verdediging

Bram Steketee (rechts) en Hans Willems met een ontwerp uit 1861 voor een sluis in de haven. (Foto: Olaf Smit)

In de geschiedenis van 's-Hertogenbosch speelt het element water onmiskenbaar zijn rol. Voor onderzoekers als Bram Steketee (85), gepokt en gemazeld bij Rijkswaterstaat, en Hans Willems, historicus bij BAAC, het bekende Bossche onderzoeksbureau voor Bouwhistorie, Archeologie, Architectuurgeschiedenis en Cultuurhistorie, een onuitputtelijke bron van informatie. Het resultaat van hun naspeuringen vond zijn weg in tal van publicaties. En een nieuw boek staat op het punt van verschijnen. Over de waterproblemen in de Maaspolders tussen Grave en Den Bosch. Impliciet het verhaal van een kanaal dat er nooit kwam...

Het toeval bracht drs. Hans Willems en ing. Bram Steketee samen. Na het afsluiten van zijn studie Nieuwste Geschiedenis aan de Universiteit in 1982 werd Hans Willems (Neerbeek 1959) geconfronteerd met het feit dat de banen niet voor het opscheppen lagen. Vooralsnog ging hij, na eerst wat administratieve baantjes, als vrijwilliger bij de BAM aan de slag, de gemeentelijke dienst Bouwhistorie, Archeologie en Monumenten. 'Ze hadden hier een soort opleiding voor vrijwilligers, een cursus bouwhistorische documentatie. Daar heb ik me voor aangemeld. Als cursisten trof ik daar een gemêleerd gezelschap aan: studenten, net afgestudeerden, vutters en gepensioneerden. Omdat bouwhistorie niet werd gedoceerd op de universiteiten sprak deze invalshoek me wel aan.' Onder de oudere cursisten bevond zich Bram Steketee, die, op de drempel van de vut, zich eveneens had ingeschreven op de vrijwilligersopleiding. Hij kende bij de BAM bouwhistoricus Ad van Drunen al, want een van zijn laatste klussen bij Rijkswaterstaat was het herstel van de oude sluis bij Crèvecoeur, 'op zich een monument, hoewel niet officieel als zodanig geregistreerd. Om te voorkomen dat er historische gegevens verloren zouden gaan, overlegde ik regelmatig met Ad. Hij vroeg me een beschrijving plus fotoreportage te maken van de oude sluis.'

Archiefstukken

Ing. Bram Steketee die, afkomstig uit Vlissingen (1927), in Amsterdam de Hogere Technische School (HTS), afd. weg- en waterbouwkunde, doorliep, werkte van 1951 tot 1988 in diverse functies bij Rijkswaterstaat. De laatste negen jaar was hij projectleider beheer en onderhoud van de Brabantse kanalen en (de verbetering van) de Zuid-Willemsvaart, van Den Bosch tot Limburg. 'De omlegging van de Zuid-Willemsvaart was een apart project. Over die omlegging werd al gesproken sinds de jaren zeventig, maar het plan werd steeds getorpedeerd door de politiek.'

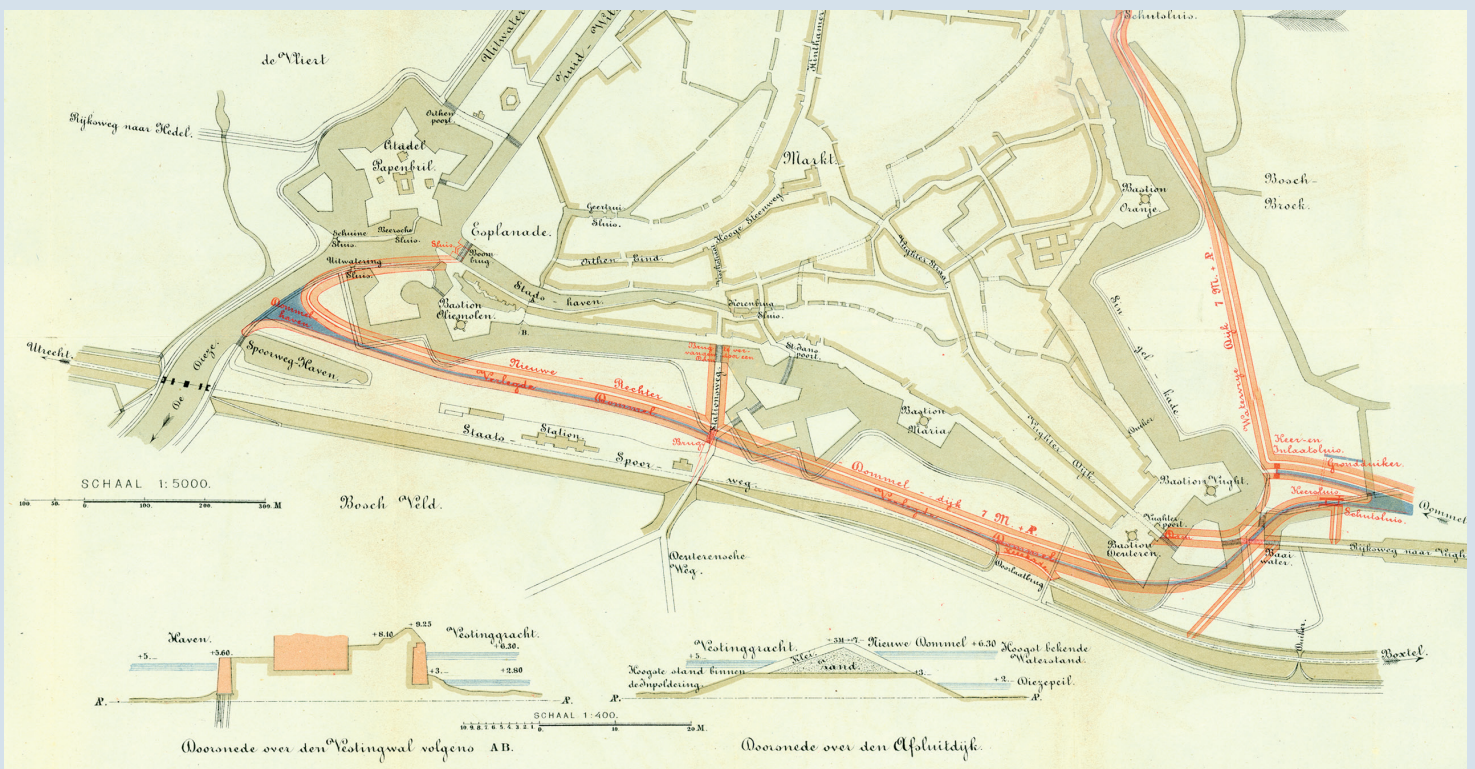
'Ik had een technische achtergrond, dus werd ik door Ad van Drunen naar buiten gestuurd om opmetingen te doen en objecten in kaart te brengen en te inventariseren wat er allemaal aan monumenten e.d. aanwezig was. Het pand Hinthamerstraat 4 was mijn eerste klus.' Hans Willems verklaart beider discipline: 'Voor mij zijn oude papieren archiefstukken, voor een bouwhistoricus zijn dat de gebouwen.'

Ir. Ad van Drunen, die bouwkunde (architectuur en restauratie) had gestudeerd aan de Technische Universiteit in Delft was daarnaast ook zeer geïnteresseerd in waterbouw. Vóór Delft had hij immers weg- en waterbouwkunde gedaan aan de HTS in Den Bosch. Hij zag Bram Steketee, van wie hij maar al te goed wist dat diens belangstelling uitging naar

de waterstaatkundige werken in de negentiende en twintigste eeuw, graag komen. Steketee: 'Ik besloot ruimer te kijken en alle waterwerken in Den Bosch onder de loep te nemen.' Samen met Do Hoogma, een andere vrijwilliger bij de BAM, leidde dat in 1996 tot z'n eerste boek: *Den Bosch waterstad, een historische waterstaatkundige verkenning*. Een successtory zou je kunnen zeggen want de 750 exemplaren die ervan gedrukt werden, waren in een paar weken uitverkocht. 'Achteraf had de uitgever, Ton Meulman (Uitgeverij Adr. Heinen), spijt dat hij een grotere oplage niet had aangedurfd.' Hans Willems vult aan: 'Het was in een tijd dat de cultuurhistorische aspecten van een en ander meer in de belangstelling kwamen en daardoor ook de behoefte aan inventariseren ontstond. In het cultuurhistorisch

De stad in 1934. Links voor: begraafplaats Groenendaal, daarachter de spoorwegafzakking richting Nijmegen. De spoorlijn moest met het oog op de verdediging van de stad in oorlogstijd een ruime bocht maken. Tussen de spoorlijn en de Muntel is het terrein voor de Vliert bouwrijp gemaakt. (Foto: Stadsarchief; KLM Aerocarto)

Ontwerp voor de Watervrijmaking van 's-Hertogenbosch, het – niet doorgegangene – plan van het Gemeentebestuur uit 1877. De nieuwe Dommel was tussen de spoorlijn en de stadsgracht gepland. (Uit: N.H. Nierstrasz, 'De watervrijmaking van 's-Hertogenbosch', 1877)

onderzoek waren de waterstaatkundige werken onderbelicht. Daarin voorzag deze studie.' Evenals *Waterstaatkundige werken in 's-Hertogenbosch, een cultuurhistorische inventarisatie*, die in 2000 van de hand van Bram Steketee verscheen.

Verboden kringen

Ook van de diensten van Hans Willems wilde Ad van Drunen graag gebruik maken. 'Hij vroeg mij, samen met een collega, Eddy Smits, ook net afgestudeerd, de geschiedenis van De Muntel te onderzoeken.' Ook daar kwam het tot een uitgebreid rapport en verder een bijdrage aan het boek *De Muntel, een nieuw land van belofte* (2002), waaraan gekoppeld een tentoonstelling over de Muntel en 't Zand, de wijk die voorafgaande aan de Muntel de eerste stadsuitbreiding buiten de veste was.

Deze studie werd gevolgd door bijdragen aan *'s-Hertogenbosch, de geschiedenis van een Brabantse stad 1629-1990* (2000), en *De onderste steen boven*, over 25 jaar bouwhistorie in 's-Hertogenbosch, eveneens een uitgave uit het jaar 2000. Overigens leverde ook Bram Steketee zijn bijdragen aan deze publicaties. Het eerste boek dat zij samen schreven was *Verboden kringen, over de vrije schootsvelden en inundaties rond 's-Hertogenbosch in de negentiende eeuw* (2003).

Ter inleiding van laatstgenoemd werk, vertelt Hans Willems hoe hij op een gegeven moment een baan bij de BAM kreeg aangeboden, die voor de helft bestond uit administratief werk 'om het archief op poten te zetten'. De andere vijftig procent mocht hij invullen met historisch onderzoek. In de praktijk werd dat de eerste paar jaar nagenoeg honderd procent administratief werk, om vervolgens de handen vrij te hebben voor onderzoek. 'In die tijd ben ik intensiever in contact gekomen met Bram Steketee, die actief was als vrijwilliger bij de BAM. Bram was klaar met zijn waterstaatkundige inventarisatie, ik was klaar met mijn administratieve werk. We waren allebei op zoek naar een nieuw project. Het toeval wilde dat we allebei bij Gudde (in diens standaardwerk *'s-Hertogenbosch, geschiedenis van vesting en forten*) op het begrip 'Verboden kringen' waren gestuit. Hans Willems (intussen BAAC na 12 jaar BAM): 'De zogenoemde Verboden Kringen waren zones rond een vestingwerk, waarin beperkingen golden met betrekking tot het oprichten van gebouwen, het aanleggen van boomgaarden, het maken van dijken etc. Die beperkingen waren vereist om de verdedigers van een vesting een vrij zicht- en schootsveld te garanderen. Ons onderzoek omvatte ook de inundaties rond 's-Hertogenbosch in de negentiende eeuw. De onderwaterzettingen waren immers een

belangrijk onderdeel van de verdediging van de oude vestingstad.’

Spoordijk

Omdat het hier om defensiewerken ging, waren de beide onderzoekers in belangrijke mate afhankelijk van de archieven van het Ministerie van Oorlog, zoals dit departement in die tijd heette. Steketee lacht: ‘Samen naar Den Haag. We hebben heel wat reisesjes gemaakt.’ Willems: ‘Het werd de eerste publicatie in Nederland over verboden kringen. In de literatuur is daar maar weinig over te vinden. Wij vonden in Den Haag veel mooi kaartmateriaal.’

Vraag is natuurlijk wat onderzoek naar verboden kringen, dat landelijk bekendheid kreeg, zo interessant maakt. Bram Steketee: ‘Het geeft inzicht hoe men met de omgeving van een vesting omging.

Door de geldende beperkingen werd de omgeving van vestingsteden gekenmerkt door kale vlakten.

Ook voor de omgeving van Den Bosch zijn de bebouwingsbeperkingen van invloed geweest.’

Voor een praktijkvoorbeeld valt de keuze van Hans Willems op de aanleg van de spoorlijn naar Nijmegen. ‘Die begint in Den Bosch met een rare bocht. Die kronkel was nodig om vanaf de Citadel beide zijden van de spoordijk onder vuur te kunnen nemen zodat een eventuele vijand zich er niet achter zou kunnen verschansen.’ De recente geschiedenis onderstreept het voorbeeld: ‘In de tweede wereldoorlog hebben de geallieerden bij de nadering van Den Bosch vanuit Hintham dankbaar gebruik gemaakt van de beschutting die de spoordijk bood.’

Wateroverlast

Lag voor Rijkswaterstaatman Bram Steketee de belangstelling voor water voor de hand, inmiddels kreeg ook Hans Willems steeds meer interesse in het onderwerp. Wat wel blijkt uit recentere publicaties als hun hoofdstuk in *Engelen, grensdorp aan de Dieze* en het artikel ‘Zuid-Willemsvaart en Den Bosch’ in het vorige nummer van *Bossche Bladen*. ‘De verschillende waterstaatarchiven blijken steeds weer een ware bron van informatie. Op een gegeven moment bleek ons dat er in de negentiende eeuw een stuk waterproblematiek lag in het noordoosten van Brabant, langs de Maas.’ Die problemen hadden te maken met de zogeheten Beerse Overlaat, zoals die tot 1942 bestond. ‘In de Maaspolders tussen Grave en de Dieze hielden de boeren last van het restant van het Beerse Maaswater, dat op het land achterbleef. Na de uitstroom bleef namelijk water op het land staan. Om dat restwater af te voeren, gingen indertijd de gedachten uit naar de aanleg van een kanaal, van Grave naar Geertruidenberg. In 1819

is men begonnen met de plannen voor dat kanaal. Het zou er waarschijnlijk ook gekomen zijn als er geen Belgische Opstand was geweest. Toen kwam het belang van de militairen om de hoek kijken. Die wilden geen barrière in een mogelijk slagveld. Bovendien zouden aanvallers het kanaal kunnen gebruiken om bij eventuele inundaties het water af te tappen. En tenslotte ontbraken ook de financiële middelen, want de oorlog met België had veel geld gekost.’

Uiteindelijk is er niets van gekomen. Ook al niet omdat er eind 19e, begin 20e eeuw alternatieven werden ontwikkeld. Daarbij speelden de grote rivieren een belangrijke rol. Niet zo verwonderlijk, aldus Hans Willems, ‘want het water komt van de grote rivieren. In die tijd ontstond het idee om de Waal en de Maas aan te pakken om een betere afvoer naar zee te krijgen. Zo is er de Bergse Maas gekomen als afvoerkanaal, waardoor de Maas een eigen uitgang op zee kreeg. Als de afvoer van het rivierwater goed geregeld is, krijg je automatisch een betere waterafvoer van het land.’

Zeeschepen...

Dat de beide onderzoekers ‘nog eens wilden kijken naar de watervrijmaking van Den Bosch was gewoon een toevalstreffer.’ Hans Willems: ‘In het Nationaal Archief in Den Haag kreeg ik een keer een verkeerde doos in handen. Daar zat een mooie tekening in, die ik niet helemaal begreep. Er stond namelijk een kanaal op, dat er in werkelijkheid helemaal niet was. De doos ging terug, maar het leek me wel slim om het inventarisnummer te noteren’.

De oude kaart bleek later de moeite van nader onderzoek meer dan waard. ‘Bovendien vonden we nog meer kaarten met tracés van afwateringskanalen die alle begonnen in Grave en eindigden in de nabijheid van Waspik of Geertruidenberg. Bij een van die plannen lanceerde de ontwerper, een waterstaatsingenieur, het idee het onderhavige kanaal dusdanig in te richten dat zeeschepen Den Bosch konden bereiken...’.

Bram Steketee: ‘Het kanaal ging weliswaar niet door, maar de kaarten waarop de afwateringskanalen waren getekend, leverden een schat aan gegevens op. Op grond van gedane hoogtemetingen en berekeningen kun je je een beeld vormen hoe het landschap er toen uitzag. Of hoe duur een hectare landbouwgrond in die tijd was.’ Bovendien: ‘Je zou kunnen zeggen dat het Drongelens kanaal een zwak aftreksel is van de oorspronkelijke plannen.’

Ook in deze tijd staat de Bossche waterstaatkundige situatie in de belangstelling. Verschillende waterschappen hebben plannen ontwikkeld waarbij ten westen

Panden aan de Brede Haven links en rechts van Het Waaiat, gezien vanaf de Handelskade. In 1861 werd voorgesteld om hier een sluis met brug aan te leggen. De foto dateert uit 1943. (Foto: Stadsarchief, collectie Het Zuiden)

van Den Bosch een waterbergingsgebied ontstaat, van de Moerputten tot het Engelermeer. Hans Willems licht de betekenis van deze plannen toe: 'De waterberging is bedoeld om het water van Dommel en Aa in te laten als de Maas te hoog staat en Dommel en Aa hun overtollige water niet kwijt kunnen.' Zonder zo'n waterberging bestaat het gevaar van ongecontroleerde overstromingen, zoals Den Bosch die in 2005 meemaakte, toen behalve het Bossche Broek ook de A2 onder water kwam te staan.

Het zal allemaal te lezen zijn in een boek dat in het tweede kwartaal van dit jaar zal verschijnen. De beide auteurs verzekerden ons dat het een boek zal zijn 'met veel illustraties, met name veel interessant, deels onbekend kaartmateriaal'.

Anno 1658

Terwille van de foto die voor dit interview gemaakt moet worden, komt nog een prachtige oude kaart uit 1861 te voorschijn, namelijk een 'Ontwerp van

eene sluis in de haven ter plaatse van het zogenaamde Waaiat ten dienste van de ontworpen watervrijmaking der stad 's-Hertogenbosch met daarover aan te leggen ophaalbrug.' Regelmatig geplaagd door overstroming, was de gemeente veel gelegen aan het watervrij maken van de stad. Het plan voorzag er in dat 'bij hoog water alle hekels, dat zijn de toegangen, afgesloten zouden worden. Maar omdat men bang was dat er toch kwelwater de stad zou binnendringen, bedacht de toenmalige stadsarchitect Nabbe het plan om door middel van een vijzel (schroef van Archimedes) het teveel aan water de stad uit te malen. Deze schroef zou in de haven geplaatst worden. Maar ook dit plan vond geen doorgang.'

Dat de strijd tegen het water eeuwenoud is, staft Hans Willems tenslotte met de wetenswaardigheid, dat het oudste watervrijmakingsplan van 's-Hertogenbosch van 1658 dateert. 'We dachten met ons onderzoek in de negentiende eeuw te beginnen, maar we kwamen in 1658 uit.'

‘Mariakapelletje’ op de Markt

Iconografie van een marktkruis

Jan M.M. van der Vaart*

De discussie over het puthuis op de Markt heeft ook geleid tot bijzondere aandacht voor het ‘Mariakapelletje’ dat in de onmiddellijke omgeving van de put zou hebben gestaan. Wat weten we van dit ‘kapelletje’, was het inderdaad toegewijd aan Maria? Is het mogelijk dat de zuil met het ‘Lieve Vrouwe Huisje’ misschien een andere, meer belangrijke iconografische betekenis had ?

Bronnen

Voor de bestudering van het *Lieve Vrouwe Huisje* op de Markt staan ons enkele bronnen ter beschikking. Zo zijn er twee afbeeldingen van de Markt uit de 16e eeuw.¹ Daarnaast bestaan een vijftal publicaties uit de 18e, 19e en begin 20e eeuw. De teksten in de 19e en 20e eeuw waren in hoofdzaak gebaseerd op het werk van J.H. van Heurn (1716-1793), het ‘oude stadsarchief’, en de interpretatie van afbeeldingen. Recent onderzoek in het archief van het Blok van de Markt leverde nieuwe gegevens op. Zo zijn er in de blokrekeningen van 1568/9 en 1597/8 vermeldingen gevonden van reparaties aan het ‘Ons Lieve Vrouwe huyske’ bij de put op de Markt.² Duidelijk is dat in deze periode de wijkorganisatie verantwoordelijk was voor het onderhoud. De kennis over het *Lieve Vrouwe Huisje*, die aan de hierboven genoemde bronnen kon worden ontleend, bleek niet altijd eensluidend te zijn. De bestudering ervan leidde bij de auteurs dikwijls tot verschillende

Schilderij De Lakenmarkt. Anoniem, ca. 1530. (Collectie Noordbrabants Museum)

Zeshoekig puthuis met als bekroning de dubbele adelaar en kroon. Daarnaast het 'Lieve Vrouwe huisje' met bovenop een kruis. Detail van schilderij *De Lakenmarkt*.

interpretaties. In enkele gevallen waren ze zelfs met elkaar in tegenspraak.

Genoemde Johan Hendrik van Heurn is de eerste auteur die een korte beschrijving geeft van het kapelletje.³ C.R. Hermans, van 1841 tot 1857 archivaris van de stad, bestudeerde kronieken, charters en protocollen en verbond daaraan zijn eigen interpretatie, ook als hij over het zuiltje op de Markt schreef.⁴ Van Zuylen, stadsarchivaris van 1858-1877, citeerde uit de stadsrekeningen. Hij vermeldde het *Lieve Vrouwe Huisje*, ook *Heylig huyske* genaamd, naar aanleiding van betalingen uit 1628. Er werd toen namelijk een nieuw huisje vervaardigd.⁵

In de negentiende eeuw beschreven twee R.K. priesters de geschiedenis van het bisdom 's-Hertogenbosch, J.A. Coppens in 1840-1844 en L.H.C. Schutjes in 1870-1876. Beide auteurs vermeldden, in de paragraaf *kapellen in de stad*, het Mariakapelletje op de Markt.⁶ In feite citeerden zij Van Heurn. Hun aanvullingen op de tekst van Van Heurn geven een meer religieuze betekenis aan het kapelletje, maar hun toevoegingen berusten niet op controleerbare bronnen. Jhr. mr. Van Sasse van Ysselt behandelde in deel

III, hoofdstuk IX, van zijn *De voorname Huizen en Gebouwen van 's-Hertogenbosch*, uiteraard ook de Markt.⁷ Hij schreef over het *Lieve Vrouwe Huisje*: 'Eenige passen verder stond oudtijds nabij voorszegden put een schandpaal, waaraan, om daaraan misdadigers vast te kunnen leggen, een halsbeugel bevestigd was; boven op dien paal bevond zich toen een O.L.V. kapelletje, dat evenals die paal door de Blokmeesters van de Markt onderhouden werd.' Na Van Sasse van Ysselt wordt het stil. Er werd bijna honderd jaar niet over de zuil met kapelletje geschreven. Wel werd in de jaren zeventig van de vorige eeuw archeologisch onderzoek uitgevoerd door Hans Janssen, op en rond de markt. Een verslag van de opgravingen werd in 1983 afgedrukt in: *Van Bos tot Stad, Opgravingen in 's-Hertogenbosch*. In deze publicatie komt het *Lieve Vrouwe Huisje* niet aan de orde.

Uit de geschreven bronnen kan worden opgemaakt:

- dat het onbekend is in welk jaar een zuil met het *Lieve Vrouwe Huisje* op de Markt werd geplaatst;
- dat noch uit de kronieken noch uit andere bronnen valt af te leiden wat de aanleiding was voor het plaatsen van het *Lieve Vrouwe Huisje*;
- dat onbekend blijft of de zuil altijd bekroond is geweest met een kapelletje;
- dat in 1632 het zo genoemde *Lieve Vrouwe Huisje* is verwijderd.⁸

Uit de afbeeldingen kan worden opgemaakt:

- dat de zuil met het kapelletje tevens diende als schandpaal of kaak;
- dat de zeshoekige kroon op de zuil niet de functie had van torenkaak.⁹

De beide afbeeldingen uit de 16e eeuw die ons ter beschikking staan, laten de vormen van het *Lieve Vrouwe Huisje* duidelijk zien.¹⁰ De beschrijving van het 'huisje', bestaande uit vijf onderdelen, zou als volgt kunnen worden samengevat:

- een zeskantige zuil met opbouw – naar schatting 5,5 tot 6,5 meter hoog;
- een in perspectief geschilderd, rechthoekig voetstuk of verhoogde grondplaat;
- een tussendeel in de vorm van een lantaarn op een uitkragende zeskantige voet met daarop zes zuiltjes in niet nader te detailleren vormgeving;
- een hoog opgaande spits op een zeszijdig grondvlak, licht concaaf, en toelopend tot een spits;
- de spits wordt bekroond door een, in verhouding groot gestileerd kruis op een vergulde bol. De hoogte van het kruis komt overeen met ca. 1/6 deel van de totale hoogte (80 tot 100 cm).

Het 'kapelletje' op de tweede afbeelding is kleiner afgebeeld en is nauwelijks gedetailleerd. Ondanks

Puthuis en 'Lieve Vrouwe huisje'. Detail van het schilderij van Jan Roelofszoen van Diepenbeeck van het Schermersoproer van 1579. (Collectie Noordbrabants Museum)

dat mag worden aangenomen, dat het hier om hetzelfde 'huisje' gaat. Zeer manifest is ook hier het kruis bovenop de spits weergegeven.

Markten

Juist de markante aanwezigheid van de kruisen op beide voorstellingen leidt ons naar de ontkenning van de iconografische betekenis van het 'heylighe huyske opte merct'.

We gaan daarvoor terug naar de tijd toen de hulp van de hertogen van Brabant voor de jonge stad bepalend was om te kunnen uitgroeien tot een aantrekkelijke vestigingsplaats. Om de handel te stimuleren had hertog Jan III in 1328 de stad het recht van de vrije weekmarkten geschonken.¹¹ Het privilege van de weekmarkt, belangrijk voor de stad en regio, verschaftte een onbelemmerde toegang tot de stad. Het stadsbestuur garandeerde een 'geleyde' (=vrijgeleide) voor alle marktbezoekers: '... gegeven allen comannen ende lieden, die comen willen ter voirs. marct, vast geleyde ...' schrijft de chroniqueur Peter van Os.¹² Niemand kon tijdens de markt door de schout worden aangehouden of gegijzeld.

Waren de weekmarkten goed voor de regionale ontwikkeling, voor de economie van de stad zouden de 'vrije jaarmarkten' van veel grotere betekenis worden. Na het overlijden van hertog Jan III van Brabant in 1355 volgde zijn dochter Johanna, die weduwe was van Willem IV, graaf van Henegouwen en Holland, en daarna gehuwd was met Wenceslas van Bohemen, hem op. Begin 1356 hielden Joanna en Wenceslas hun plechtige 'blyde incomste' in de stad 's-Hertogenbosch. Om de gunst van de poorters te winnen zou het echtpaar toen twee vrije jaarmarkten aan de stad geschonken hebben. Bovendien bevestigden zij de privileges die door hun voorgangers verstrekt waren. In 1403 heeft hertogin Johanna van Brabant nog eens twee jaarmarkten verleend. Bij de vergunningsbrief uit 1403 werden wel de oudere privileges bevestigd maar niet het privilege van de jaarmarkten uit het jaar 1356. Het staat dus niet vast of we moeten spreken van vier vrije jaarmarkten dan wel van twee.¹³ Jacob van Oudenhoven vermeldde in zijn werk uit 1649 zeven *Jaer-Merckte*.¹⁴

De vrije jaarmarkten waren van levensbelang voor de economische ontwikkeling van de stad. Kooplieden uit alle streken konden naar de Bossche vrijmarkt komen en hun goederen aanbieden. Omgekeerd was het ook zo dat Bossche kooplieden naar vrijmarkten elders konden gaan om zonder belemmering hun waren aan de man te brengen, zoals op de jaarmarkten van Antwerpen en Bergen op Zoom.¹⁵

Marktkruis

De privileges waren een kostbaar goed die gedetailleerd op schrift werden gesteld. Maar het charter op zich, als bewijs van de overeenkomst tussen heer en stad was niet voldoende en niet zichtbaar voor poorters en kooplieden. Er moest ook een tastbare getuigenis zijn van de overeengekomen rechten tussen de stad en de heer. Dergelijke rechtssymbolen vonden we verspreid over heel Europa in de vorm van het marktkruis. Het marktkruis werd opgesteld op de plaats waar vanouds de koopwaar werd aangeboden.

Het gewijde symbool van het kruis, op de top van de marktzuil, symboliseerde de bezegeling van de marktrechten. Het marktkruis was daarmee een zichtbaar teken van de gevestigde rechtstraditie. Maar het marktkruis stond ook voor de marktvrede. Het maande de kooplieden en bezoekers tot onderlinge vrede en goed gedrag. Met de aanwezigheid van het

marktkruis stond de stad borg voor een ordelijk verloop van de marktdagen. De aanwezigheid van het marktkruis symboliseerde bovendien de zekerheid van 'vrijgeleyde' voor alle bezoekers. Iedereen kon de stad binnenkomen en weer verlaten zonder het risico te lopen te worden gegijzeld of beslag op zijn goederen te vrezzen. De zuil van het marktkruis diende ook om plakaten aan op te hangen met een reglement van orde voor de marktvrede. Overtreders van de marktvrede werden met een dubbele maat bestraft. De 'aankondigingen' op de zuil hadden ook betrekking op de inwoners zelf. Enkele dagen voor de aanvang van een jaarmarkt werd het de stedelingen verboden om mest, puin of vuilnis op de Markt te deponeren, op straffe van een hoge geldboete, zoals b.v. in Bergen op Zoom in 1474.¹⁶

Verder was de plaats van het marktkruis een oriëntatiepunt op het marktterrein. Het was van belang voor de indeling van de marktkramen van de

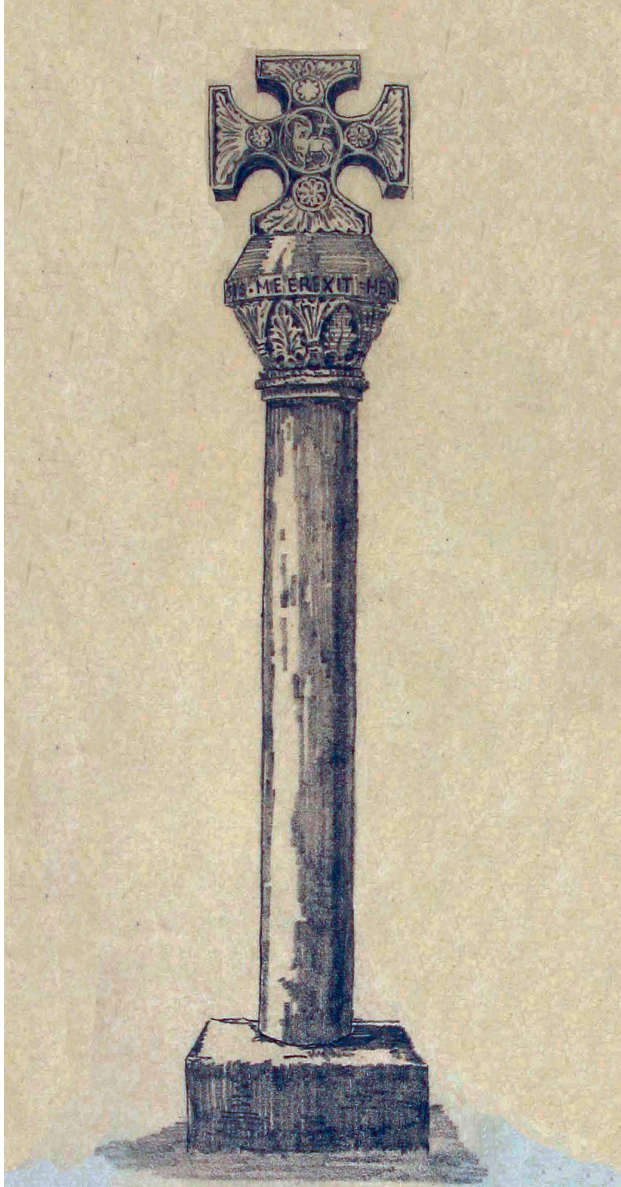
Achttiende-eeuwse 'perroen' of marktzuil op het marktplein van Theux in België. (Foto: J.P. Grandmont)

gilden, maar ook voor de plaatsing naar de aard en kwaliteit van de goederen.¹⁷ Het reglement voor de vrije weekmarkt uit 1542 schreef precies voor waar op de markt de kramen ten opzichte van het Marktkruis, in 's-Hertogenbosch ten opzichte van *Het Lieve Vrouwenhuisken*, moesten worden geplaatst.¹⁸ Het marktkruis diende in veel steden, ook in 's-Hertogenbosch, tegelijkertijd als schandpaal. Hier werden de verstoorders van de marktvrede bestraft. Later kreeg het marktkruis ook buiten de tijden van de vrije jaarmarkt de functie als schandpaal, als plegers van kleine misdaden werden veroordeeld om 'aan de kaak' te worden gesteld. Het symbool van het kruis werd op de vrije marktdagen ook elders in en buiten de stad opgesteld om bezoekers te overtuigen van het *vreygeleyde*. Zo werden in 's-Hertogenbosch zogenoemde marktkruisen geplaatst op de pui van het stadhuis en bij de stads-

poorten.¹⁹ Een post uit de stadsrekening van 1607/8, opgetekend door Van Zuylen, vermeldt 'Het Kruis op de pui van het Stadhuis gezet, wordt rood geverfd: *Item Goossen Janssen, vanhet cruys root te verwen, dat men opde paye stelt, 6 st.*' We mogen aannemen dat het hier gaat om een kruis op het bordes van het stadhuis ter gelegenheid van een jaarmarkt.

De kolom met het *Lieve Vrouwe Huisje*, de hoge spits en het grote kruis had, zo mogen we stellen, een drievoudige iconografische betekenis – die van Marktkruis, Kapelletje en Schandpaal.

Wat al in de 16e eeuw *Het Lieve Vrouwe Huisje* werd genoemd was van oorsprong het marktkruis van de stad 's-Hertogenbosch, een rechtssymbool. Door de markante aanwezigheid van een kruis op het 'kapelletje' werd het in het verleden wel aangeduid als *Het heylighe Huyske*. De benaming sluit immers aan bij de symboliek van de 'heilige overeenkomst' tussen heer en stad. De functie als schandpaal is

Tekening van het originele marktkruis te Trier, dat nog van vóór het jaar 1000 zou dateren (nu in het museum aldaar). Op de markt in Trier staat thans een reconstructie.

In Stow-on-the-Wold in de Engelse Cotswolds staat dit oude (15e-eeuwse?) marktkruis.

onmiddellijk in verband te brengen met het marktkruis. Dat het Marktkruis in 's-Hertogenbosch uitgevoerd werd met een kapelletje, met daarin een beeltenis van Maria is niet zo bijzonder in de stad die aan haar is toegewijd en waar men in de Late Middeleeuwen kon bogen op een traditie van uitbundige Maria-devotie. De markt was immers meerdere keren per jaar de plaats voor 'Maria omme-gangen en devote vertoningen'.²⁰

In de 16e eeuw vinden we vermeldingen dat het *huyske* wordt begiftigd met waskaarsen en een rente. Ook vermelden de blokrekeningen dat bij het onderhoud nieuw glas in de vensters wordt geplaatst.²¹

Twee van de eerder genoemde functies, namelijk van marktkruis en kaak, zijn niet af te leiden uit de aanduiding: *Lieve Vrouwe Huyske*. In de loop van de tijd kreeg het begrip marktkruis/kaak een andere con-

notatie en werd de aanduiding *Lieve Vrouwe Huyske* tot toponiem van dit object met zijn drievoudige functie.²² Omstreeks 1627 bleek de staat waarin het *Huyske* verkeerde zo slecht te zijn dat tot vervanging moest worden overgegaan. De opdracht werd beschreven en er kwam geld voor beschikbaar. Er is nog wat onduidelijkheid over de verschijningsvorm van het nieuwe 'Onse Lieve Vrouwe Huyske'. Franchois Symons kreeg in 1627 (of 1628) opdracht om een model te maken voor een nieuw *Huyske*.²³ Uit de aantekening, dat (meester)schrijnwerker Franchois Symons en de steenhouwer Joris Dur de uitvoerende ambachtslieden waren zou kunnen worden afgeleid dat het ontwerp van het *nieuw huyske* een combinatie was van een stenen basement en een versierde houten opbouw.²⁴ Staat het *nieuw huyske* afgebeeld op het schilderij van de Markt uit 1665 door Beerstraeten? Dat is nog niet helemaal duidelijk! Met het nieuwe *Huyske* verdwenen het marktkruis

In Coesfeld (Westfalen) niet ver van Winterswijk staat een kopie van het middeleeuwse marktkruis voor het raadhuis. Het oorspronkelijke kruis werd in wo 11 verwoest. (Foto: Günter Seggebäing)

en de schandpaal in hun oude vorm van de Markt. In beide functies werd in de daaropvolgende jaren op andere wijze voorzien. Het Mariabeeld moet na de verovering van de stad wel zijn verdwenen uit haar huiske.²⁵

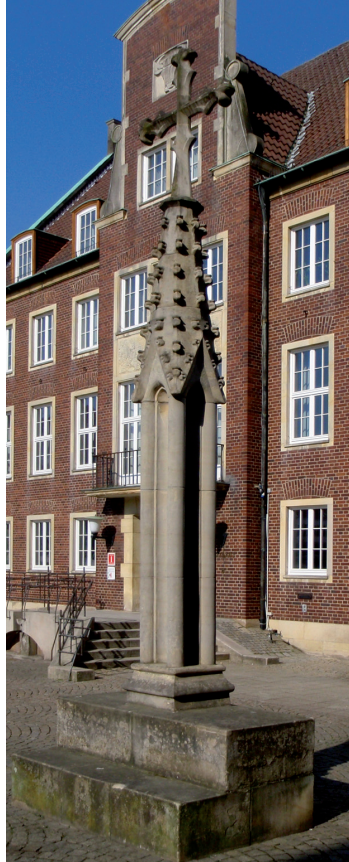
Tot besluit

Het *Lieve Vrouwe Huyske* op de Markt van 's-Hertogenbosch, zoals het in 1542 voor het eerst wordt genoemd, is een marktkruis en schandpaal; een rechtssymbool. De betekenis als Mariakapelletje is niet ondergeschikt maar wel secundair. De teksten in de geraadpleegde bronnen spreken elkaar weliswaar op diverse punten tegen, of interpreteren onderdelen van de tekst op verschillende manieren, maar ondermijnen de iconografische betekenis niet. De aanduiding marktkruis komt als zodanig niet voor in de geraadpleegde bronnen.

De fysieke kenmerken: het manifeste kruis, de zeskantige zuil, de voetplaat en het halsijzer rechtvaardigen de overtuiging dat we hier te maken hebben met een symbool van recht en orde, een marktkruis. Het is zeker niet zo, dat alle kennis over dit onderwerp nu vergaard is, integendeel. Zo weten we niet met zekerheid wanneer het marktkruis voor het eerst in 's-Hertogenbosch werd opgesteld. Gaan we uit van de kennis die over marktkruisen voorhanden is in andere West-Europese steden, dan lijkt het zo te zijn, dat het tijdstip van plaatsing van een marktkruis doorgaans samenviel met het tijdstip van het verkrijgen van de marktprivileges. Voor de stad 's-Hertogenbosch zou dat op zijn vroegst in 1328 kunnen zijn of later, in 1403.

In de 16e eeuw, zo blijkt uit het archief van het Blok van de Markt, zijn de blokmeesters van de Markt verantwoordelijk voor het 'huyske'. Daarvóór was dat waarschijnlijk niet zo en droeg het stadsbestuur de zorg voor behoud en onderhoud.

Er is nog niet onderzocht wat nu precies de betekenis is van de artefacten die in het depot van het Noordbrabants Museum worden bewaard. In de vaste collectie van het museum bevinden zich o.a. twee kruisen waarvan de afmetingen en de vorm overeenkomen met de kruisen op het *marktkruis*,

dat we kunnen zien op de twee eerder besproken afbeeldingen uit de 16e eeuw. Waarschijnlijk zijn het duplicaten of reconstructies uit de 18e eeuw. Volgens de objectbeschrijving hebben de kruisen dienst gedaan als *geleyde* kruis, opgehangen aan het bordes of de gevel van het stadhuis tijdens de jaarmarkten in de 18e eeuw. De leliemotieven aan de uiteinden van de kruisarmen zijn vrijwel identiek aan de detaillering van het kruis op een van de schilderijen uit de 16e eeuw. Ook bevindt zich in dezelfde collectie van het Noordbrabants Museum een restant van een zeskantige schandpaal.²⁶ Helaas was het door de bouwwerkzaamheden van het museum niet mogelijk om het kruis en de schandpaal te bestuderen. Dat gaat nog even

duren tot het museum haar depots weer gaat openen in 2013.

* Drs. Jan van der Vaart is vrijwilliger bij de BAM

Literatuur

Behalve de in de noten genoemde literatuur zijn nog van belang:

- C. Bogaert e.a., *Inventarisatie van het cultuurbezit in België, Oost-Vlaanderen, Arrondissement Oudenaarde, Stad Oudenaarde* (Turnhout 1996)
- F. Braudel, *Civilisation Matérielle*; vert. *Beschaving, Economie en Kapitalisme (15e-18e eeuw)* (Amsterdam 1989)
- J. Drummond, *Scottish market-crosses* (Edinburgh 1861)
- D. Haarsma, 'Marktkruis', in: *zv* jrg. 9 (2001)
- H. Hermans, *Luikse perroen*, website www.opdegrens.eu/hansh/2009/perroen.html
- Th. Hoogbergen, 'Reconstructie waterput gewenst, Archeologische en historische argumenten', in: *Bossche Bladen* 3 (2002) p. 102-103
- H. Janssen, 'Put en pomp op de markt. De materiële gegevens', in: *Bossche Bladen* 3 (2002), p. 80-82
- L.B. Konijnenburg e.a., *Vredesmarkt of Vrije Markt, paardenmarkt van Voorschoten*, website 'Hollandse markten'
- E. Panofsky, *Iconologische studies* (Nijmegen 1984)
- W. Spies, *Das Marktprivileg: die Entwicklung von Marktprivileg und Marktrecht insbesondere auf Grund der Kaiserurkunden* (Heidelberg 1916)
- A. Vos, 'Een put op de Markt. Schoon water in een vieze stad', in: *Bossche Bladen* 3 (2002), p. 83-85
- Openluchtkruisen in Vlaanderen, Marktkruisen', in: *Het Tekon*, afl. juli-augustus 1976

Noten

- 1 Schilderij *De Lakenmarkt te 's-Hertogenbosch met St. Franciscus*, ca. 1530 en schilderij *Schermersproer van 1579 op de Markt*

- door Jan Roelofs van Diepenbeek, eind 16e eeuw; beide uit collectie Noordbrabants Museum.
- 2 Gemeentearchief 's-Hertogenbosch (GAHT), Archief Blok Markt en Tolbrug, inv. v.Rooij, nrs. 4 en 5.
 - 3 J.H. v. Heurn, *handschrift beschrijving Den Bosch*, ca. 1780, in: UvT, Brabantcollectie, handschrift nr. c 159a, fol. 174.
 - 4 C.R. Hermans, *Bijdragen tot de geschiedenis, oudheden, letteren, statistiek en beeldende kunsten der Provincie Noord-Brabant*, dl. 2 ('s-Hertogenbosch 1845) p. 179-181.
 - 5 Er werd eerst een model vervaardigd: R.A. v. Zuylen, *Inventaris der archieven van de stad 's-Hertogenbosch, ... (stadsrekeningen van het jaar 1399-1800)*, dl. 2 p. 1340 (1627/1628): ... aen mr. Franchois, schreynerckere, van te maken een model vanden heyligen huysken opte merckt, betaelt 6 gl. Zie verder aldaar rekeningen 1627/8 p. 1342 en 1628/9 p. 1348.
 - 6 J.A. Coppens, *Nieuwe Beschrijving van het Bisdom van 's-Hertogenbosch, n.a.v. het Katholiek Meijerij'sch Memorieboek, 4 delen*, dl. II ('s-Hertogenbosch 1841) p. 196. L.H.C. Schutjes, *Geschiedenis van het bisdom 's-Hertogenbosch*, 5 delen, deel IV (St. Michiels-Gestel 1873), p. 386.
 - 7 Van Sasse v.Ysselt dl. III ('s-Hertogenbosch 1914), p. 414-416.
 - 8 GAHT, osa 1523, bijlagen stadsrekening 1631/2: weeklijsten van timmerlieden, 18 september 1632: 'de timmerlieden dese weecke veel besich geweest met het affnemen ende te veruieren vant heiligen huysken op de marckt ...'.
 - 9 Torenkaak is een permanente, vrijstaande kaak in de vorm van een torentje, aan de bovenzijde opengewerkt met een middenkolom, zie P. De Win en J.L. v. Belle, *Aan de Kaak! De schandpaal van Kasteelbrakel en de schandpalen in België* (Kasteelbrakel / Braine-le-Château 2011) p. 22. Deze constatering voor Den Bosch is in tegenstelling tot wat Paul De Win hierover schrijft: aldaar p. 23.
 - 10 *Lakenmarkt en Schermersoproer* als noot 1.
 - 11 J.A.M. Hoekx e.a. (bew.), *Kroniek van Molius. Een zestiende-eeuwse Bossche priester over de geschiedenis van zijn stad* ('s-Hertogenbosch 2004) p. 116: *Anno Domini 1323* (lees: 1328) *Ioannes tertius huius nominis dux Brabantiae huic civitati Buscoducensis septimanarum forum sive marcatum donavit ...*
 - 12 A.M. v. Lith-Droogleever Fortuijn e.a. (bew.) *Kroniek van Peter van Os. Geschiedenis van 's-Hertogenbosch en Brabant van Adam tot 1523* (Den Haag 1997) p. 61 anno 1327/1328 'Aengaet der weeckmarct deser stat. Ten tyde van den voirs. scepstoel soe heeft die voirs. dorde hertoich Ian verleent der stat van Den Bosch die weeckmarct ende gegeven allen comannen ende lieden, die comen willen ter voirs. marct, vast geleyde varende ende kerende van gwoensdaigz ter noenen tot srydaigz ter noenen dairnae volgende ende alsoe dat men dair nyemane en sal moigen houden noch rasteren van ennigen sculden, tenzy dat zy die sculde geloeft hadden bynnen den marctdaige voirgenoempt; prout in litteris comprehensis folio XL'.
 - 13 Peter van Os a.w., p. 116 anno 1403/4 'Ten tyde van desen voirs. scepstoel soe heeft vrouwe Iohanna voir hair ende hair nacomelingen deser stat verleent een carthe, inhouden- de zekere vryheden ende privilegien van den iairmercten deser stat, welke vryheden ende privilegie dese stat ewelic

Een van de twee markt- kruisen (circa 1775) die op het bordes van het Bossche stadhuis werden neergezet ten teken dat er vrije markt werd gehouden. (Collectie Noordbrabants Museum; foto: Stads-archief, Koos Post)

- sonder yemants wederseggen sal gebruycken, dats te wetene: *Die aude iairmerct deser stat dairaffen is geen vorder besceyt gevonden dat dese stat boven hair aude iairmerct die men hier alle iair pleech te houden ende te hanteren, voirtaen ewelic hebben sal moegen twee nyewe iairmercten, behoudelic den heer van desen lande van der voirs. aude iairmerct zynen auden tol ende rechten soese plegen, ende in de nyewe marcten voirs. van allen tolber goet zoevele als men buyten der voirs. ouder mercte gewoentlic is geweest te geven. Aengaet der halff-vastensmarct ende dat die een van den voirs. twee nyewe mercten alle iair sal wesen des maendaigz voir halffvasten ende dueren drie dagen, als smaendaigz, dynsdaigz ende gwoensdaigz ende het geleide dairaff zal ingaen des saterdaigz voir den sondach Oculi ende duren tot opten saterdach voir den sondach Letare Iherusalem ende dien dach al; ...' (hierna volgt beschrijving St. Bartholomeusmarkt).*
- 14 J. v. Oudenhoven, *Beschrijvinge der stad ende meyerye van 's-Hertogen-Bossche* (Amsterdam 1649) p. 60: 1. St.Jans markt; 2. O.L.Vrouwe markt; 3. St. Bartholomeus markt (1403); 4. St. Lucas, Veemarkt (1458); 5. St. Nicolaesmarkt; 6. De Zuy- of halfvastenmarkt; 7. De beestenmarkt (1403). Daarentegen stelt B.C.M. Jacobs in *Justitie en Politie in 's-Hertogenbosch voor 1629* (Assen/Maastricht 1986) p. 144 en in het artikel 'Schilderij De Lakenmarkt. Handel en marktwezen in de Middeleeuwen' in: *Bossche Bladen* 2 (2000) p. 126-130, dat nr. 6 (zuijmarkt) uit 1403 dateert en nr. 7 (magere beestenmarkt) uit 1540.
 - 15 H. v.d. Wee, 'Consumptie van textiel en industriële ontwikkeling in de steden van de Nederlanden tijdens de late Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd', in: 'Proeve 't al, 't is Prysseleyck', Liber Amicorum Raymond van Uytven, in: *Bijdragen tot de Geschiedenis* jrg. 81, 1998, nr. 1-3, p. 339-350, speciaal p. 344.
 - 16 C.J.F. Slootmans, *Paas- en Koudemarkten te Bergen op Zoom, 1365-1565* (Tilburg 1985), dl. 1 p. 274.
 - 17 Slootmans a.w., p. 270: in 1477 'een Rase van Antwerpen, die met bordenen ant pellerijn bij de schandpaal stond ...'.
 - 18 Jacobs, *Justitie* a.w., p. 142 en idem, 'Schilderij de Lakenmarkt' a.w., p. 128.
 - 19 Jacobs, *Justitie* a.w., p. 144.
 - 20 N.H.L. v.d. Heuvel, *De ambachtsgilden van 's-Hertogenbosch vóór 1629* ('s-Hertogenbosch 1946) p. 253.
 - 21 Jan Buiks, notities archiefonderzoek naar put Markt etc. jan. 2012: Archief Blok van de Markt, inv. v.Rooij, nr. 5, rek. 1597/8, 'nieuwe glazen'; idem v. Rooij nr. 4 rek. 1568/9 kaarsen voor verlichting; idem v. Rooij nr. 5 fol. 21v en voorl. nrs. 130 en 154: rente bestemd voor licht in het huisje (1567 en 1591).
 - 22 Toponiem als de eigennaam van een geografische entiteit, bv. als herkenning- of oriëntatiepunt.
 - 23 Zie noot 5.
 - 24 Van Zuylen a.w., dl. 2 p. 1342: rekening 1627/8: Betaald n.a.v. mondeling bevel van schepenen: 85 gld. aan Joris Dur, steenhouwer, 24 gld. aan mr. Franchois Symons, 18 gld. ½ st. aan Henrick Cuysten, smid, en 55 gld. aan Jan v.d. Gevel voor ijzer; en dat op rekening van het maken van *ons L. Vrouwen huysken opte merckt*.
 - 25 Als noot 6.
 - 26 Met een akte uit 1925 gaf de gemeente 's-Hertogenbosch de stedelijke museale voorwerpen in bruikleen aan het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, nu Noordbrabants Museum. Hiertoef behoorde o.a. een 'kaak' (nr. 6840) en twee marktkruisen (nrs. 7095-7096).

Een stukje puthuis?

Bekroning puthuis in Londen

Ronald Glaudemans¹

De recente media-aandacht voor het puthuis dat in een ver en recent verleden de Markt sierde, doet terugdenken aan de 'ontdekking' in 2002 van een interessant voorwerp in Londen. Bij een bezoek – samen met de huidige stadsarcheoloog – aan het indrukwekkende Victoria and Albert Museum, met de bedoeling het oxaal uit de Sint-Jan te bekijken, stuitte we op een bijzonder Bosch voorwerp op het toen sterk verlopen en inmiddels gesloten 'metalwork department'.

Een 'piron'

De eerste associatie met het object was direct de bekroning van het Bossche puthuis, zoals die bekend is van het schilderij van de Lakenmarkt (circa 1530; zie de afbeelding bij het artikel over het Maria-kapelletje in deze aflevering). De verrassing was dan ook des te groter toen bleek dat het vergeelde tekstbordje aangaf dat het voorwerp afkomstig was van de well in *Bois-le-Duc, Holland*. De opgevraagde documentatie van het v&A vermeldt onder meer: 'Upper Part of a Fountain of cast lead, from Bois-le-Duc, Holland'.² Naspeuringen hebben vooralsnog niets opgeleverd over de herkomst en de wijze waarop het in Londen terecht is gekomen.

Het gaat om een zogenaamde piron, bijna anderhalve meter hoog en geheel van gegoten lood. Een piron is een versierde bekroning van een spits, op een toren, een spitse dakkapel of ... een puthuis. De piron bestaat uit twee holle, konische delen die versierd zijn met aangehechte symbolen, eveneens van gegoten lood. Op het voetstuk stonden aanvan-

De piron, zoals deze tot voor kort te zien was in het Victoria and Albert Museum in Londen. (Foto: Ronald Glaudemans)

Rechts: Detail van de loden piron: de dubbelkoppige, 'Habsburgse' adelaar. (Foto: Ronald Glaudemans)

Onder: Detail van de piron: de Brabantse (?) leeuw op het voetstuk. (Foto: Ronald Glaudemans)

kelijk drie leeuwen, waarvan er slechts één bewaard bleef. Daarboven bevinden zich rondom drie leeuwenkopjes. Het bovenste deel is versierd met een dubbelkoppige adelaar, die in drie richtingen is uitgevoerd, waardoor vanuit elk willekeurig standpunt rondom de gehele uitbeelding wordt ervaren. De piron wordt letterlijk bekroond door een van een bol en kruis voorziene kroon.

Qua hoogte zou de piron van 1,45 meter hoog uitstekend kunnen passen op het Bossche puthuis. Wat verder opvalt is de voor een vrijstaande publieke plek pleitende driezijdigheid van de piron, waardoor de symboliek van alle zijden zichtbaar is. Ook sluit deze driezijdigheid goed aan op het zeshoekig grondplan van het Bossche puthuis.³ Niettemin zijn er grote verschillen tussen de piron en hetgeen zichtbaar is op het schilderij De Lakenmarkt. Het bovenste deel komt treffend overeen met het schilderij, zij het dat de kroon daarop duidelijk verguld is. Het onderste deel met de leeuwen is daarentegen helemaal niet afgebeeld op het schilderij; dit toont op die plek een vergulde bol. Het onderste deel kan op zeker moment zijn toegevoegd als vervanging van de bol, maar ook is het mogelijk dat de twee delen tegelijkertijd zijn gemaakt en dat het bovenste deel dan een vernieuwing betreft van de oude piron.

Symboliek

Van de aangebrachte symbolen is de dubbelkoppige adelaar het eenvoudigst te duiden. De stad mocht van keizer Maximiliaan vanaf 1508 dit Habsburgse symbool in het stadswapen voeren, al bestaat er

geen oorkonde meer waarin dit formeel wordt vastgelegd.⁴ Vermoedelijk is de rijkskroon – geen hertogskroon zoals wel wordt gezegd – boven de adelaar eveneens te danken aan de Habsburgers. Deze werd in 1522 op de put geplaatst, denklijk naar aanleiding van de kroning in Aken van Karel V tot Roomskoning.⁵ Ook op het na 1530 boven de toegang van het stadhuis geplaatste wapen prijkte tot ver in de zeventiende eeuw de rijkskroon.⁶ De beschadigde leeuw op het voetstuk is moeilijker te interpreteren. Het betreft in elk geval géén Hollandse leeuw of liever gezegd de leeuw van de Republiek (vanaf 1581-1584 ingevoerd) omdat, hoewel de klauw die dan de pijlenbundel zou moeten vasthouden ontbreekt, de leeuw op de piron zeker niet gekroond was en ook geen zwaard in de andere klauw hield.⁷ De Brabantse ‘klimmende’ leeuw ligt hierdoor meer voor de hand. Vanaf 1581 wordt de Brabantse leeuw door steden in de zuidelijke Nederlanden weer vaker gebruikt, juist om zich af te zetten tegen de leeuw van de Republiek. Ook komt de Brabantse leeuw natuurlijk voor in het Bossche stadswapen.

Datering en conclusie

De meeste symbolen op de piron zijn stilistisch niet nader te dateren. Het onderste deel toont echter drie leeuwenkopjes die zeker niet middeleeuws zijn, maar wel uit de laatste kwart van de zestiende eeuw zouden kunnen stammen. De Bossche herkomst van de piron kan, op basis van wat we nu weten,

vooral nog niet worden aangetoond, maar aan de hand van de aangebrachte symboliek ook niet worden uitgesloten. De in Londen vermelde herkomst en de overeenkomsten met de bekroning op het schilderij van de Lakenmarkt zijn op z'n zachtst gezegd frappant. Wanneer de bekroning toch afkomstig is van ons puthuis, dan betreft het in elk geval een vernieuwing of verandering van wat op het schilderij zichtbaar is, en dateert dan waarschijnlijk van na 1581.

Noten

- 1 Met dank aan stadsarcheoloog Ronald van Genabeek voor zijn naspeuringen en opmerkingen.
- 2 Victoria and Albert Museum, register No. 902-902a, aangekocht in 1904.
- 3 Dit grondplan is aan het licht gekomen bij archeologisch onderzoek in 1977. H.L. Janssen, ‘Markt’, in: H.L. Janssen (red), *Van Bos tot Stad, Opgravingen in 's-Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch 1983) p. 53-63.
- 4 Valentijn Paquay, ‘De koning komt! De keizer komt!’, in: *Bossche Bladen* 12 (2010) nr. 4, p. 110-117, speciaal p. 114.
- 5 Idem, p. 114 en noot 21.
- 6 Het is niet duidelijk of dit het stadswapen betrof, of het wapen van Karel v of Philips 11. Pas bij de bouw van de huidige stadhuisgevel in 1665 verschijnt er in het timpaan voor het eerst een stadswapen onder een hertogskroon.
- 7 De ruim 100 jaar oude documentatie van het v&A duidt de leeuw als ‘the lion of the United Provinces of the Netherlands’ en dateert de piron (vermoedelijk op basis hiervan) in de eerste helft van de zeventiende eeuw.

Bossche noot

1672: Rampjaar

Lodewijk XIV, de Zonnekoning, viel in 1672 de Republiek binnen. Gelukkig nam de Franse koning Den Bosch niet in. Hij zocht het hogerop. Dat was maar goed ook want er lagen maar weinig soldaten in de stad om deze te verdedigen. De stad werd te hulp geschoten door 2.300 soldaten onder overste Schellart. Deze was in dienst van de gereformeerde Republiek, maar hij en zijn solda-

ten waren katholiek. Dat deerde niet: *smaendaegs in de Bosch kermis weeck is de overste Schellart met drie entwintich hondert Hoogduijtse soldaten door Sint Janspoort in Den Bos gecomen; ende sij dede haeren publiecke roomschen godtsdienst, soo met luijen als andersints in de kerck op den Grooten Bagijnhoff; de pieckeniers hadde vaentjens boven aen haere spiessen, het welck was als sij tegen de paerdevolck bataljeerde, de paerden daer door verschricte; men moest dese soldaten in huijs nemen*

ende geven bedt ende bult, sout ende suer, het welck de borgeren wel gecost hadde hondert duijsent gulden, dat sij haer evenwel niet beclaegde, want hadde sij hier niet binnen gecomen, de stadt had haer tegen geen aenvall connen defenderen, want daer lagen maer drie compagnie binnen sterck ontrent hondert man.

Bron: Kroniek van Sint Geertruy
AV

De kapucijnen in 's-Hertogenbosch (I)

Eerste verblijf 1611-1761

J. Jacobs en E. Persoons*

Vorig jaar is uitgebreid gevierd dat de kapucijnen zich 400 jaar geleden in 's-Hertogenbosch vestigden. In dat kader hield E. Persoons op 29 november een lezing over het eerste Bossche kapucijnenklooster. Hieronder vindt u een bewerking van die lezing. In een volgend artikel zal ingegaan worden op de terugkeer van de kapucijnen in 's-Hertogenbosch op het eind van de 19e eeuw.

De orde der kapucijnen, voortgekomen uit de franciscanen, ontstond in het oosten van Italië in De Marken. Eind zestiende eeuw vestigden zij zich ook buiten Italië en richtten de broeders zich op een leven in de steden. In de Nederlanden wilden zij een dam opwerpen tegen het oprukkende en strijdbare gereformeerde protestantisme en de katholieke reformatie bevorderen. Tijdens het Twaalfjarig Bestand stichtten zij een klooster in Den Bosch en vestigden zij zich in de Postelstraat. Ook in de Staatse periode (na 1629) bleven de kapucijnen actief in de stad.

Toen het stadsbestuur van 's-Hertogenbosch op 6 augustus 1611 besloot de kapucijnen toestemming te verlenen zich in de stad te vestigen, was deze orde nog betrekkelijk jong. De 'Kapucijner-vereniging' ontstond in de jaren 1525-1536 in De Marken (Le Marche; Marka: grensgebied), een bergachtige en toentertijd vrij ontoegankelijke streek, gelegen in Midden-Italië tussen Assisi en de Adriatische Zee. Van één echte stichter is eigenlijk geen sprake geweest. Drie nogal eigengereide persoonlijkheden: Mattheus van Bascio, Ludovicus van Fossombrone en Bernardinus van Asti hebben elk op hun eigen

Goyart van Engelant, een welgesteld en invloedrijk Bosschenaar. Van Engelant werd in 1610 zo getroffen door de prediking van de kapucijn Cherubinus, dat hij zijn plan om een armenhuis in Nuland te stichten liet varen. Zijn geld bestemde hij voor de bouw van een klooster voor de kapucijnen in Den Bosch. Het afgebeelde portret van Van Engelant was onderdeel van een triptiek dat op een altaar heeft gestaan. Twee vleugels van de triptiek met daarop het portret bevinden zich in het kapucijnenklooster te Velp. (Uit: Een eeuw Kapucijnen in 's-Hertogenbosch, 1998)

wijze een stempel gedrukt op wat eigenlijk een nieuwe afsplitsing vormde binnen de toch al rijk geschakeerde, maar intern sterk verdeelde francis-

Grafsteen (of memorietafel?) van Goyart van Engelant die zich nu naast de hoofdingang van het zusterklooster van het Groot Ziekengasthuis bevindt. Van Engelant overleed in 1616 op 68-jarige leeftijd. Hij werd begraven in de kerk van het Gasthuis waarvan hij rector was. De Gasthuiskerk werd in 1911 afgebroken. (Foto: Stadsarchief, Jac. Biemans 2012)

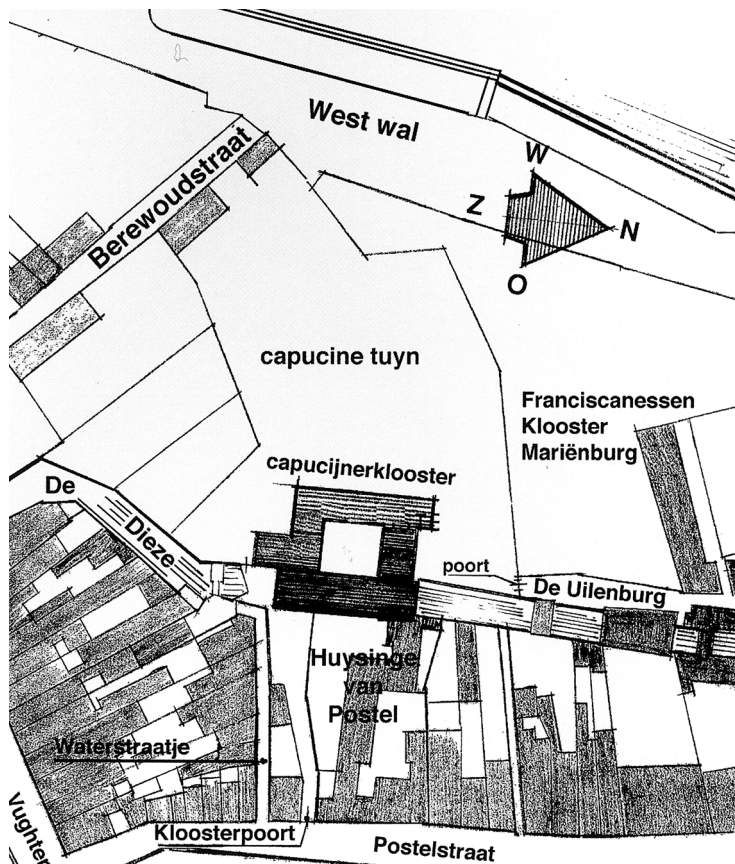
caanse beweging. Die beweging is als zodanig ontstaan in de eerste helft van de dertiende eeuw rond Franciscus van Assisi, maar had volgens de drie genoemden in de loop der tijden teveel van de oorspronkelijke inspiratie opgegeven. Met name Bernardinus van Asti heeft grote invloed uitgeoefend op de uiteindelijke vormgeving van het geordende kapucijnenleven in die vroegste periode. Hij wilde zich vooral op het punt van de beleving van de broederschap en de armoede onderscheiden van de twee andere grote stromingen binnen de franciscaanse familie: de minderbroeders-conventuelen en de minderbroeders-franciscanen. De belangrijkste elementen uit het vroegste kapucijnenleven is de orde altijd blijven cultiveren, ook toen zij zich vanaf 1574 buiten Italië mocht vestigen en deels voor een leven en werken in de steden koos. Tot die elementen behoorden een hoge waardering van het persoonlijke inwendige gebed; een radicale beleving van de evangelische armoede; grote aandacht voor de Bijbel en het daarin geschetste beeld van de gekruisigde Christus als voorbeeld voor een arm leven zoals dat door Franciscus was voorgeleefd; een prediking van het evangelie vanuit een voorbeeldig leven; en een levenswijze in teruggetrokkenheid om van daaruit tot dienstbaarheid aan de minsten te komen.

Komst van de kapucijnen in de Nederlanden

De eerste vestiging van de kapucijnen in de Nederlanden kwam tot stand na het provinciaal kapittel (= algemene vergadering) te Parijs op 8 september 1585. Daar werd Bernardus van Osimo voor de tweede maal tot 'provinciaal' (= hogere overste) gekozen. Bernardus besloot op 10 september vier kapucijnen naar de Zuidelijke Nederlanden te sturen om met landvoogd en legeraanvoerder Alexander Farnese, hertog van Parma, te onderhandelen over de stichting van kapucijnenkloosters in steden die inmiddels weer onder Spaanse controle waren gebracht. Daarbij werd in eerste instantie aan Antwerpen gedacht. Deze machtige handelsmetropool had zich met name na de Pacificatie van Gent in 1576 ontwikkeld tot een bolwerk van calvinisme, maar was na een op 17 augustus 1585 gesloten 'reconciliatieverdrag' met Farnese weer in handen van de - katholieke - koning van Spanje gekomen. Alexander Farnese, die de kapucijnen zeer ter wille was (hij zou na zijn overlijden op 3 december 1592 in kapucijnerhabijt begraven worden), deed wat hij kon om het viertal van huisvesting te voorzien. Vervolgens slaagden de kapucijnen er dankzij hun gestrengheid en onbaatzuchtigheid inderdaad in vaste voet aan de grond te krijgen in de vroegere 'geuzenstad'. Van daaruit hebben zij zich ook in andere steden kunnen vestigen. In 'ons' land gebeurde dat het eerst in Maastricht en wel vanaf oktober 1609. Waarschijnlijk behoorde Cherubinus van Amersfoort, die bij gelegenheid van het feest van de heilige Laurentius op 10 augustus 1610 op uitnodiging van bisschop Ghisbertus Masius (1594-1614) in de Bossche Sint-Jan de prediking verzorgde, tot de fraterniteit (= kloostergemeenschap) van Maastricht. Onder zijn talrijke gehoor in de Bossche bisschopskerk

bevond zich ook Goyart van Engelant (1548-1616). Deze voormalige schepen van de stad was na het overlijden van zijn echtgenote priester geworden en nu rector van het Groot Gasthuis in de Diezestad. Hij was ervan overtuigd dat hij tijdens een visioen op zijn buitengoed bij Nuland een monnik had gezien, gekleed zoals Cherubinus. Dat was voor hem een teken dat hij ervoor moest zorgen dat deze religieuzen ook een klooster in Den Bosch kregen. Zij waren juist zoals de jezuïeten, die in datzelfde jaar 1610 naar Den Bosch waren gekomen, bij uitstek geschikt om niet alleen een dam op te werpen tegen het oprukkende en strijdbare gereformeerde protestantisme maar om ook de katholieke reformatie te bevorderen: de jezuïeten via hun onderwijs op hun colleges, de kapucijnen door middel van hun aansprekende levenswijze prediking.

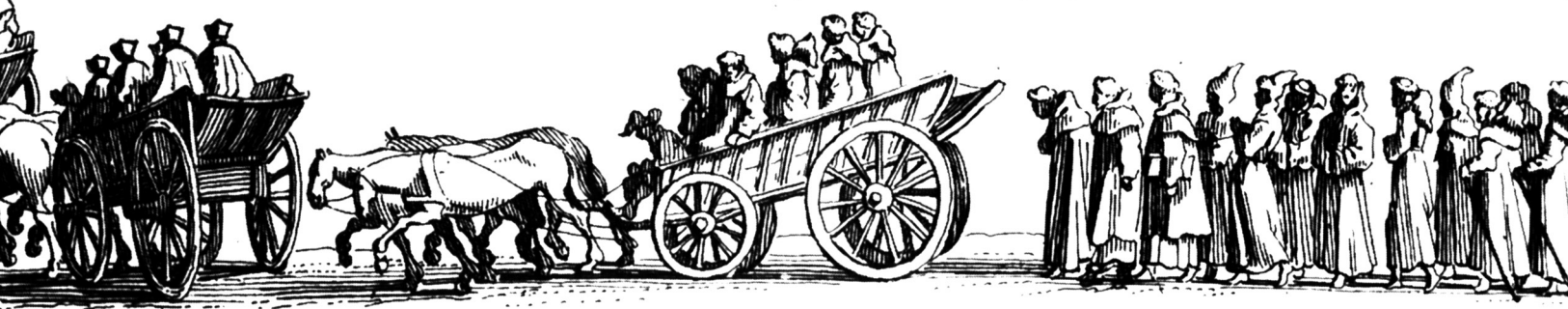
Architect Jos van der Vaart deed een poging tot reconstructie van het Bossche kapucijnenklooster, dat gebouwd werd op het terrein van het voormalige refugiehuis van de abdij van Postel aan de Postelstraat. De kerk stond boven de Binnendieze. (Uit: Een eeuw Kapucijnen)

Kloosterstichting in 's-Hertogenbosch

Waarschijnlijk heeft Cherubinus op aanraden van Goyart, die de orde ook in financieel opzicht wilde steunen, na die tiende augustus 1610 contact gezocht met Alexander van Oudenaarde, provinciaal van de toen nog deels Frans-, deels Nederlandstalige Belgische kloosterprovincie in Antwerpen. Van Oudenaarde kwam op 1 augustus 1611 samen met een medebroeder op doorreis naar een kapittelvergadering in Luik in Den Bosch aan om over een vestiging in 'Cleyne Rome' (in Den Bosch bevonden zich namelijk al een groot aantal kloosters) te onderhandelen. Vijf dagen later kregen zij van de kant van het stadsbestuur het groene licht. Inmiddels had Goyart van Engelant voor de kapucijnen een huis gekocht 'op den Wijntmolenberch' iets voorbij de Deventergasthuispoort, die gelegen was in de richting van de Diepstraat. Of zich daar al kapucijnen hebben gevestigd, is echter niet zeker. Zeker is wel dat zij dit pand niet zo geschikt vonden. En dat gold ook voor een drietal huizen die Goyart in 1612 in de Diepstraat kocht. De kapucijnen wilden namelijk juist zoals een aantal andere kloostergemeenschappen een echt klooster met een grote ommuurde tuin. Dat bleek in de dichtbebouwde binnenstad niet zo gemakkelijk te vinden. In juni 1613 lukte het Goyart om met financiële steun van de stad het refugiehuis van de norbertijnenabdij van Postel in de Postelstraat aan te kopen. Daar hebben zich in elk geval enkele kapucijnen gevestigd. Kort daarop werd de bebouwing gedeeltelijk gesloopt zoals ook enkele aangrenzende panden in de Berewoutstraat. Op de vrijgekomen gronden werd vervolgens tussen 1615 en 1617 onder leiding van Judocus van Gent, die van eind 1614 tot eind 1615 superior (= huisoverste) was van de Bossche fraterniteit, een klooster gebouwd dat aan minimaal 25 religieuzen huisvesting kon bieden. De bijbehorende kloosterkerk, toegewijd aan de Heilige Maagd Maria en Sint Franciscus, werd op 16 januari 1618 in gebruik genomen en op 25 februari 1620 door bisschop Nicolaas Zoesius (1615-1625) geconsacreerd (= ingewijd). Het sobere klooster bezat een grote moes- en siertuin waarin zich ook een visvijver bevond.

De bewaard gebleven gegevens over de werkzaamheden van de Bossche kapucijnen in deze periode zijn niet erg talrijk. Zeker is dat zij bij bijzondere gelegenheden de prediking verzorgden in de Sint-Jan en in de parochiekerken van Sint-Jacob en Sint-Cathrien en dan veel volk trokken. In de eigen kloosterkerk werden geregeld diensten gehouden met een speciale intentie, bijvoorbeeld om de uitroeiing van de – protestantse – ketterij af te smeken

Vertrek van de manlijke geestelijken, waartoe ook kapucijnen behoord moeten hebben, uit Den Bosch in 1629. Detail van een gravure uit 1629. (Uit: Catalogus tentoonstelling beleg 1629 in het Noordbrabants Museum, 1979)

en de verheffing en versterking van de moederkerk. Na het aflopen van het Twaalfjarig Bestand in april 1621 waren er ook regelmatig mis- en boetevieringen, waarin de paters God smeekten een einde te maken aan het oorlogsgeweld in de Meierij. Stad en Meierij van Den Bosch en de Baronie van Breda werden na 1621 als enige kwartieren van het oude hertogdom bijna permanent door de oorlog gegijzeld juist zoals dat vóór 1609 het geval was geweest. Met alle gevolgen van dien, met name voor de plattelandsbevolking. Die kreeg geregeld met plunderende troepen te maken en zocht dan tijdelijk een toevlucht in de stad. 's-Hertogenbosch zelf werd eind 1624 ook nog eens geteisterd door een uitbraak van de pest. Verschillende kapucijnen hebben zich onderscheiden bij de verzorging van de pestlijders. Een van hen was broeder Robertus van 's-Hertogenbosch, die op 27 april 1626 zelf aan de ziekte bezweek. Vast staat ook dat in oktober 1623 vanuit Den Bosch een missiestatie (= een klein convent van waaruit ter plaatse zielzorg werd bedreven) in Nijmegen werd aanvaard. Daartoe vertrokken op 12 oktober drie kapucijnen met de nodige 'sauvegardes' (vrijgeleides) naar de stad aan de Waal. Deze statie is tot 1645 blijven bestaan.

Van klooster naar missiestatie

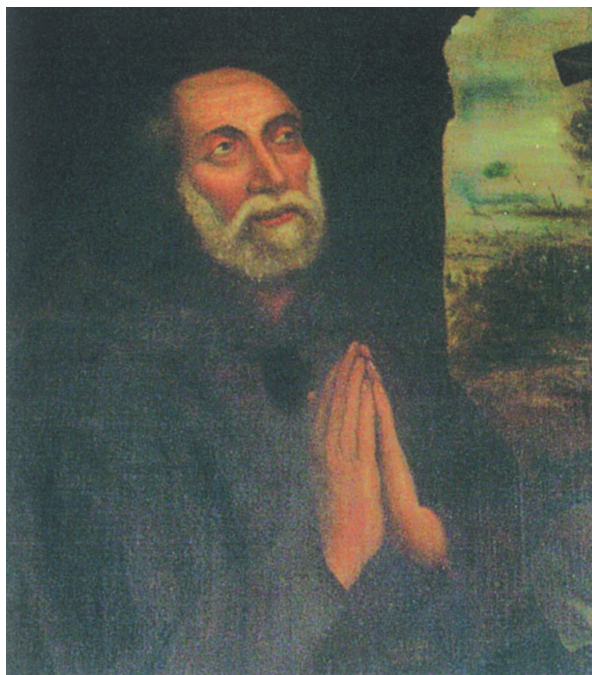
Na de inname van Den Bosch door Frederik Hendrik op 14 september 1629 en de uittocht van de Spanjaarden drie dagen later moesten de kapucijnen evenals alle andere 'geestlyke en religieuze manspersoonen' hun klooster verlaten. Wanneer dat precies is gebeurd, is niet geheel duidelijk. Feit is dat de provinciaal op 22 januari 1630 aan twee achtergebleven kapucijnen – de laatste gardiaan (= kloosteroverste) Basilius van Brugge en diens assistent of vicaris Columbanus van Leuven – opdracht

gaf zolang mogelijk in het klooster te blijven wonen. Wanneer zij daartoe niet meer in staat waren, moesten zij uitwijken naar Vught of een ander dorp om van daaruit in de stad pastoraal werkzaam te blijven. Hoogstwaarschijnlijk is het kloostergoed kort daarop verbeurd verklaard. Vervolgens kwam het onder het beheer van de Rentmeester der Episcopale en andere Geestelijke Goederen, die het gebouw trachtte te verkopen, wat na verloop van tijd ook is gelukt. De twee genoemde kapucijnen, bij wie zich na enige tijd ook nog Tiburtius van Sint Truiden en Marcellianus van Brugge voegden, bleven 'in een seculier gewaad' in en buiten Den Bosch hun pastorale taken vervullen, vaak vermomd als werkman, koopman of koetsier.

Vanaf eind juli 1636 verbleven Columbanus en Marcellianus weer min of meer vast in de Diezestad. Hun pastorale werk verrichtten zij echter in het verborgene. 'Paepsche stoutigheden' die teveel in het oog liepen werden namelijk door het stadsbestuur bestraft met geldboetes of tijdelijke uitzetting. Vanaf 1638 verbeterde de situatie enigszins, maar toen was Marcellianus al overleden. Columbanus kon vanaf begin 1641 zelfs over een min of meer vaste behuizing beschikken in De Boerenmouw. Die omvatte 'eene huysinge met nieuwen sadel ende camerken daer aen gemaekt, achterhuys, poorte ende twee hoven ... gestaen ende gelegen in de Hinthamerstraet ter plaetsen alsnu geheten den Boerenmouw'. Overigens moest hij wel elk jaar een vast bedrag aan 'recognitiegelden' (= een soort belasting, te betalen om pastoraal actief te kunnen zijn) aan de overheid betalen en mocht hij geen ergernis geven aan de gereformeerden die nu de dienst uitmaakten. Daarom droeg hij buitenshuis ook nooit een habijt. Voor het bestuur van de orde vormde dat de reden om na zijn overlijden op 18 januari 1659 geen opvolger te benoemen. Dat hing samen met een decreet van de Congregatie 'de Propaganda Fide' in Rome van 1 juni 1643, dat inhield dat in de toekomst geen kapucijnenmissies meer aanvaard mochten worden op plekken, waar het de paters verboden was het kloosterkleed te dragen. Maar voor Den Bosch werd uiteindelijk

weer een uitzondering gemaakt: vanaf omstreeks 1670 waren er weer twee kapucijnen in de bidplaats in De Boerenmouw werkzaam: Jacobus van Sint Truiden en Cassianus van 's-Hertogenbosch. Na hen zijn er steeds meestal twee kapucijnen in Den Bosch vanuit De Boerenmouw actief gebleven met een korte onderbreking tussen begin 1736 en augustus 1737. Toen moest de bidplaats, inmiddels kapel van het Heilig Kruis geheten, als represaille voor het katholiek worden van de Bossche luitenant-kolonel Hendrik van Lidt de Jeude met zijn beide kinderen, haar deuren gesloten houden. De laatste kapucijn die in deze periode in Den Bosch werkzaam is geweest, was Theodorus van 's-Hertogenbosch (Theodorus van der Putten). Hij was al 73 jaar oud, toen hij in 1755 vanuit het klooster in Velp bij Grave naar Den Bosch werd overgeplaatst. Zijn belangrijkste taak was ervoor te zorgen dat de missiestatie met de bijbehorende schuilkerk in De Boerenmouw zo goed mogelijk werd overgedragen aan een seculiere priester.

Basilius Melinck van Brugge, kanunnik van de Sint Salvator in Brugge, sloot zich in 1619 bij de kapucijnen aan. In 1628 werd hij tot gardiaan van het Bossche klooster benoemd. Samen met zijn medebroeders moest hij een jaar later de stad verlaten. Nadien werkte hij in Vught en het Land van Ravenstein. In 1645 stichtte hij – net buiten de Republiek – het thans nog bestaande kapucijnenklooster in Velp bij Grave. Basilius, een boeiend prediker en strijder voor de Rooms Katholieke kerk, stierf in 1664. (Uit: Een eeuw Kapucijnen)

Daarin is hij ook geslaagd. Toen hij op 22 februari 1761 stierf, konden het statiekerkje en de pastorie probleemloos worden overgenomen door de seculier Johannes Franciscus Potters.

Tot besluit

Het klooster en de statie van de kapucijnen in 's-Hertogenbosch zijn tussen 1611 en 1761 niet alleen van belang geweest voor de zielzorg in stad en regio. Van deze beide religieuze centra, maar meer nog van de opeenvolgende generaties kapucijnen die hier werkzaam zijn geweest, is ook een bepaalde werfkracht uitgegaan. Tussen 1611 en 1796 hebben zich niet minder dan 84 Bosschenaren bij de orde aangesloten: 64 priesters, 4 clerici en 16 lekenbroeders. Via de kloosters in Velp en Brugge, de enige twee fraterniteiten die de Franse Revolutie, de Napoleonische tijd en het bewind van koning Willem I in onze landen hebben overleefd, hebben enkelen van hen mede een brug geslagen naar het herstel van de orde vanaf 1835.

* dr. E. Persoons is ere-algemeen rijksarchivaris België en wetenschappelijk medewerker Faculteit Godgeleerdheid der K.U. Leuven.

Prof. Dr. J. Jacobs is emeritushoogleraar kerkgeschiedenis aan de Theologische Faculteit van de Universiteit van Tilburg.

Geraadpleegde archivalische bronnen

Kapucijnenklooster 's-Hertogenbosch: Provinciaalarchief van de Nederlandse Kapucijnen, afdeling Conventualia: klooster Den Bosch, dozen 1-4.

Geraadpleegde literatuur

- P. Cyrillus van Schiedam O.M.Cap., *De eerste capucijnen en Oud 's-Hertogenbosch* (z.pl., 1923). Ook verschenen onder de titel: 'Geschiedenis van het klooster der Minderbroeders-Kapucijnen te 's-Hertogenbosch (1611-1629)', in: *Bossche Bijdragen* 5 (1922/1923) 271-320.
- P. Gerlachus van 's-Hertogenbosch, 'De Minderbroeders-Capucijnen in 's-Hertogenbosch 1611-1935', in: *Franciscaansche leven* 18 (1935), p.201-300.
- P. Hildebrand, *De Kapucijnen in de Nederlanden en het Prinsdom Luik. Deel 1 De tweetalige Nederlandsche provincie 1585-1616* (Antwerpen, 1945).
- J.A.M. Hoekx, 'De Bossche kloosters tot aan de inname van de stad in 1629', in: P.-J. van der Heijden, J. Hoekx en J. Kleyn (red.), *Kloosters en kloosterlingen* (= Bossche Bouwstenen VI, 's-Hertogenbosch 1983), p.12-35.
- P.Th.J. Kuyser, *'s-Hertogenbosch. Stad in het hertogdom Brabant ca. 1185-1629* (Zwolle/'s-Hertogenbosch 2000).
- R. van Uytven e.a. (red.), *Geschiedenis van Brabant van het hertogdom tot heden* (Zwolle 2004).
- T. Vogel, *Schuilkerken en hun bedienaars in 's-Hertogenbosch, 1629-1811* ('s-Hertogenbosch 2010).
- A. Vos e.a. (red.), *'s-Hertogenbosch. De geschiedenis van een Brabantse stad 1629-1990* (Zwolle/'s-Hertogenbosch 1997).

Nuverwets Bosch

Jeugd en dialect

Spreken jongeren het Bossche dialect nog? De algemene opinie luidt dat dit niet het geval is. En zo luidt die opinie al heel lang. Al in 1913 werd een grote dialect-enquête afgenomen door de latere Nijmeegse professoren Jos Schrijnen en Jac. van Ginneken en onderwijsinspecteur Verbeeten, met ‘den wis-sen ondergang der dialecten’ als motief voor hun onderneming.

In 1958 verzuchtte De Bont in *Het dialect van Kempenland*: ‘Tientallen woorden om niet te zeggen honderden liggen er te sterven in de hoofden en de harten van de oudere dialectsprekers’. Elemans meldde in hetzelfde jaar in zijn proefschrift *Woord en wereld van de boer, een monografie over het dialect van Huisseling*: ‘Ik voel mij als de boer die met zijn laatste voer graan van de akker komt en binnen rijdt op het moment dat de bui losbarst. We werden gedurende de tien jaar van het onderzoek voortdurend van twee zijden bedreigd. Oude boeren stierven, jonge gingen steeds meer een gemoderniseerd dialect spreken...’. Zijn de laatste honderd jaar de dialecten aan de rand van uitsterven gebracht? Wil dat dan zeggen dat wij over een tijdje allen hetzelfde Nederlands zullen bezigen?

Met zulke vragen in het achterhoofd deden we een onderzoek naar taalgebruik onder jongeren op diverse Brabantse onderwijsinstellingen, waaronder een groot college in het noorden van ‘s-Hertogenbosch.¹ We maakten opnames van gesprekken tijdens de schoolpauzes. Een gespreks-groep was van gemengde etnische

samenstelling, met een jongen die geboren en getogen is in Den Bosch maar Turkse ouders heeft, met een meisje uit Wijk en Aalburg wiens ouders uit Sri Lanka komen, een meisje met een Limburgse moeder en een vader uit Uruguay en een derde meisje van Bossche herkomst. We stuitten daarbij op de volgende uitspraken:

‘ewa koelie.’

‘ewa dreri hoe izzie?’

‘eeh gabbuh hoe izzie jonguh dreri.’

Dat lijkt niet erg op ‘gewoon’ Nederlands waarvan we misschien verwachten dat het overblijft als de dialecten verdwijnen. Wat wordt hier eigenlijk gezegd? Het woord *koelie*, dat in de eerste regel staat, is een woord voor mensen met Indonesische roots. Oorspronkelijk betekent het ‘sjouwer, dagloner’. Het wordt meestal als denigrerend ervaren, en onder meer door Creoolse Surinamers als scheldwoord gebruikt tegen Hindoe-staanse of Javaanse Surinamers. Maar er namen geen Surinamers deel aan dit gesprek. *Ewa dreri* is een Arabische begroeting die letterlijk ‘hee kinderen’ betekent, maar hier gericht werd aan één persoon: ‘hee jongen’. Arabisch met een klein grammaticaal foutje, dus. De woorden in de derde regel worden met een opvallend accent uitgesproken, dat nog het meest aan het accent van Marokkaanse jongeren doet denken. Arabisch of Berber is niet de moedertaal van de spreker van deze woorden. De spreker is een gebo-

ren en getogen Bosschenaar wiens ouders vanuit Turkije naar Nederland kwamen. Hun moedertaal is Turks. Deze jonge ‘allochtoon van de tweede generatie’ bleek na onze gespreksopname het Nederlands prima te beheersen en stond ons heel beleefd te woord. Tijdens de gespreksopname begon hij echter spelenderwijs een telefoongesprek met een bekende, waarbij hij de gsm van een van de meisjes aan tafel gebruikte, zodat degene aan de andere kant van de lijn niet wist wie hem belde. Zo kon hij hem anoniem plagen, voor de gek houden en zelfs beledigen. Er werden allerlei scheld- en schuttingwoorden gebruikt. Ook Bossche dialectvormen zoals *zeetie* (‘zegt hij’ of ‘zei hij’) en *och èrm* (‘och arme’) stonden op het repertoire. Die zijn zo opvallend dat ze niet per ongeluk, onbewust zullen zijn gebruikt. Het zijn eerder gestigmatiseerde dialectvormen die expres worden ingezet. Dat is opvallend, ook omdat geen enkele van de vier deelnemers aan dit gesprek aan ons gerapporteerd heeft dat ze dialect spreken stoer vinden. Toch lijkt het erop dat zowel de Bossche woorden als de woorden uit een taal van allochtonen worden ingezet om een stoere identiteit die een Bossche jongen uit een etnische minderheid past, neer te zetten. Maar dat doet hij niet met zijn eigen thuistaal, het Turks. Vreemd genoeg zijn dat woorden uit het Arabisch, hetgeen je eerder van Marokkanen zou verwachten. Ook jongeren van Nederlandse ouders doen volop mee aan het kleuren van hun taalgebruik. Het wordt stoer

gevonden om het Nederlands met een likje etnische kleur te spreken. We noemen dat verschijnsel multi-etnolect, een jongerentaal met accenten en woorden uit allerlei immigrantentalen, zoals Arabisch, Papiamentu en Surinaams, maar ook uit American English slang, omdat dat de taalvariëteit is die in media-uitingen voor jongeren een belangrijke rol speelt, bijvoorbeeld in de popmuziek en in de Amerikaanse televisie- en filmcultuur. Het bekendste voorbeeld van multi-etnolect is de bekende 'straattaal' uit de Randstad, een hip fenomeen dat leidde tot enkele edities van het straattaallect bij BNN,

met hiphopsterren als Ali B en Willie Wartaal als presentatoren. Op deze wijze mixt men zijn Nederlands met Arabisch en met Bosch, en spreekt men soms met een allochtoon accent en met kromme zinnen. De jongen is de gangmaker van het gesprek, maar we zien dat in de loop van de opname het meisje uit Sri Lanka mee gaat doen en allerlei rare zinsconstructies maakt, en dat ook de Bossche deelnemer mee gaat doen en deze kenmerken gaat gebruiken. Zij passen zich dus aan de dominante persoon in het gesprek aan. *Nuverwets Bosch, war!*

Noot:

- 1 Het betreft hier onderzoek van de leerstoel 'Diversiteit in taal en cultuur in Brabant' van de Universiteit van Tilburg. In 's-Hertogenbosch was Paul Mutsaers de uitvoerend assistent.

Honger en armoede

Oproeren en levensmiddelenpolitiek

Aart Vos

Begin maart 1748 – de koudste maartmaand van de achttiende eeuw – overleed Johanna Bergena ‘door koude en armoede’. Ze was met haar vijf kinderen, die tegen haar aanlagen, naar bed gegaan, maar werd niet meer wakker. Johanna Bergena – ‘treckende van de diaconie’ – was een van de vele armen die in Den Bosch woonden.¹

In 1745 waren meer dan 6.000 inwoners, iets minder dan de helft van het aantal inwoners, en dat waren er circa 13.000, armlastig.² Zij leefden van de hand in de tand. In de vroegmoderne tijd, de periode tussen ruwweg 1550 en 1800, was armoede een alledaags verschijnsel en er gingen ook mensen dood van honger en ellende. Hoe de bevolking reageerde op de ellende en welke maatregelen de overheid trof, daar gaat het in deze bijdrage over.

Plagen

De risico's waaraan mensen in de vroegmoderne tijd bloot stonden, verschilden niet veel van de ellende die hun voorouders in de Middeleeuwen kon overkomen. *Pestilentielle* ziekten of pokken-epidemieën woedden van tijd tot tijd, werkloosheid lag op de loer (velen waren gebonden aan seizoensarbeid), het loonniveau was laag en ontoereikend om te sparen voor slechte tijden. Daarnaast staken veeziekten regelmatig de kop op, werden stad en land geteisterd door branden en handelingen ten gevolge van oorlogen troffen menigeen, zowel koopman als boer. En laten we het weer niet vergeten. Net als vandaag lijkt dat, gezien de vele opmerkingen in kronieken, het meest besproken item. Alleen hing er toen meer van af. Slecht of goed

Bij de begrafenis van een gildenbroeder werden als eerbetoon schildjes aan het kled dat over de doodskist lag, gehangen. Het afgebeelde zilveren schildje uit 1678 behoorde toe aan het bakkersgilde. Centraal de patroon: Sint Aubertus, omgeven door het wapen van 's-Hertogenbosch (rechts), het wapen van de Prins van Oranje (links) en boven de heilige het symbool van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden: de leeuw met de gebundelde pijlen. Naast en onder Aubertus bakkersgereedschap, broodjes en sjouwers van balen meel. (Collectie Noordbrabants Museum; foto Stadsarchief, Koos Post)

weer, het was vaak een kwestie van leven en dood. Tussen 1560 en 1850, en vooral in de zeventiende eeuw, waren de winters buitengewoon streng. De kans om door grote koude in deze zogeheten 'kleine ijstijd' have en goed te verliezen was relatief groot. Een enkel voorbeeld uit de Kroniek van Sint Geertruy: *De 13 juli (1697) heeft beginnen te regenen ende heeft geduert tot den achsten september sonder twee dagen achter malcanderen te droogen, soo dat alle de vruchte op de velde bedorven; ende alle het cooren dat schoot; de boeren stonde op velt bij haer granen en creten (huilden).*

Twee jaar later: *Den 4, 5 ende 6 februarij is het soo cout ende soo fel gevoren geweest, dat de bomen uijt de aerde gevoren sijn, jae, sommige te bersten; een soldaet staende aen de Vuchterpoort op schilt wacht is doot gevoren; ende een soldaet vrouw, hebbende haer kint aen haer borst, sijn samen verstijft ende het kint in haer armen doot gebleven.*

Weersomstandigheden, epidemieën en ziekten onder het vee maakten het karakter van de economie onvoorspelbaar. Voor tallozen betekenden al die rampen honger en armoede en menigeen raakte aan de bedelstaf. Honger en armoede leidden ook vaak tot ziekten omdat het lichaam niet voldoende bouwstoffen kreeg. Tot ver in de negentiende eeuw waren velen ondervoed.³

Bedriegerijen en trucs⁴

Het ontbrak de overheid aan werktuigen om de armoede definitief tot een einde te brengen onder meer vanwege de onvoorspelbaarheid – door de zo even genoemde oorzaken – van de economie. Ja, er werd zorg geboden aan de armen, zij het minimaal, anderzijds waren er ook lieden die garen sponnen bij de honger en armoede onder de bevolking. Voedselproducenten en wederverkopers probeerden zich ten koste van de bevolking te verrijken. Zo rees in 1679 binnen het viskopersgilde een conflict omdat sommige viskopers tegen de regels in kabeljauw en andere zeevis bemachtigden en naar elders verzonden zodra deze werden aangevoerd, terwijl de vis ten dienste deser stadts gemeijne ingesetenen behoorde te worden aangeboden. Een gilde was een publiek lichaam dat in de eerste plaats toch als doel had te voorzien in de behoeften van de stedelijke gemeenschap, waarvoor zij van de overheid in ruil allerlei privileges had ontvangen. Het belang van een gilde was met dat van de stedelijke gemeenschap

Jan Asselijn (na 1610-1652) tekende zeven (gehandicapte) bedelaars. Asselijn die o.m. in Amsterdam en Rome werkte was zelf gehandicapt. Zijn vingers waren zo krom dat hij met moeite een penseel kon vasthouden. In Rome kreeg hij van zijn Nederlandse kunstbroeders daarom de bijnaam 'Crabbetje'. (Teylers Museum, Haarlem)

'Canalje' plunderde in 1748 het huis 'De drie Haringen' in Leiden. In het huis woonde een pachter van belastingen die tot woede van de bevolking nog een schepje bovenop toch al hoge belastingen deed. De belastingen op de eerste levensbehoeften waren in Holland, 'duurte-eiland in de Republiek', zwaarder dan in Staats Brabant en dit leidde vaker tot oproeren. Het schilderij van Pieter Cattel hangt in het stedelijk museum De Lakenhal in Leiden. In Leiden trommelde evenals in 's-Hertogenbosch een vrouw de menigte bij elkaar op een koekenpan.

als geheel verbonden. Van gildenbroeders werd verwacht dat zij zich voor hun mede-stadgenoten verantwoordelijk voelden. De Bossche stadsregering ging er van uit dat het viskopersambacht er was *omme de borgerije te connen gerieven*. De viskopers gedroegen zich hier in 1679 dus niet naar. De viskopers werden vaker bekritiseerd omdat zij eerder hun eigenbelang dienden dan dat zij het welzijn van de inwoners voor ogen hielden.⁵ Ook de bakkers moesten aan de teugel worden gehouden, *opdat de ingesetenen in het coopen van allerlei broot en meel niet werden bedrogen*. De Raad van Brabant hield het bakkersgilde in 1631 voor dat niets tot nadeel van *de ghemeente* mocht strekken. In rekesten aan het stadsbestuur lieten de bakkers

dan ook regelmatig blijken dat zij er voor het *ghemeene best* waren. Ze hadden het goed voor met hun mede Bosschenaren. Niettemin was er geregeld sprake van bedrog. In 1682 werden drie bakkers aangeklaagd wegens het bakken van brood beneden het vastgestelde gewicht en het bakken van Rode en Zeeuwse tarwebroden zonder deze te zemelen. *Misachting ende vilipendie en tot algemeen bederff!* Twee jaar later zorgden volgens het gildenbestuur sommige bakkers er niet alleen voor dat het gilde werd *geruïneert*, maar de boosdoeners benadeelden ook de *stadtsingesetenen* omdat ze van inferieur roggemeel brood baktten. Rond 1700 was er sprake van brood dat gebakken werd van *paardebonen, quayerten en haver*. Vermenging van tarwe- en roggemeel met gemalen gewassen was in tijden van schaarste voor sommige bakkers aanlokkelijk. In 1710 riep het gildenbestuur een vergadering bijeen waar de broeders hun handtekening moesten zetten onder het besluit dat gerst noch boekweit werd gemengd met rogge- en/of tarwemeel.⁶ Enkele dagen na de vergadering beboette het bestuur bakker De Paep die zich niet aan zijn belofte hield. Het brood werd niet alleen gekeurd op de samenstelling van het deeg, ook het gewicht van de broden stond ter controle wanneer de keurmeesters en

dekenen met de (weeg)schale om gingen. Overtreders konden op een fikse boete rekenen. Over frauderen oordeelde het gildenbestuur niet in zijn eentje. In 1712-1713 werd drie maal met alle bakkers vergaderd over brood dat te laag van gewicht was. Om alle bedrog tegen te gaan stelde het gildenbestuur in 1756 een nieuw reglement op waarin met nadruk werd gesteld dat *burgers en ingezetenen (...) goed en deugdzaam Broot* mochten verwachten.

Naast de bakkers bezondigden de korenkopers zich. Zij maakten vooraf afspraken met boeren over inkoop van graan en hielden voorraden vast. De korenkopers dreven zo de prijzen op en gokten op hogere prijzen als zij de deuren van hun voorraadschuren een maand langer gesloten konden houden. De slaggers zijn eveneens niet vrij te pleiten van het zoeken van het eigen voordeel. Zij monopoliseerden hun ambacht en dreven de prijs van hun product op. Het kwam ook meerdere malen voor dat slaggers betrappt werden op het verkopen van bedorven vlees. De vleeshouwers, het enige gilde dat er in slaagde gereformeerde collega's buiten de deur te houden, waren zo antigereformeerd dat ze deze stadgenoten tijdens de Vasten bedorven vlees verkochten. Katholieken aten geen vlees tijdens de vasten, dus gereformeerden ook niet, of anders moesten ze het maar met *vuyl en ongaaf* vlees doen, meenden de slaggers. Dergelijk vlees was voor de *geusen lichtelijk goetgenoch*. In 1770 stond het stadsbestuur toe dat *vreemde slagters* beesten slachtten en vlees verkochten, omdat de slaggers profiteerden van de heersende veepest, de prijs opdreven en de markt monopoliseerden.⁷

Ambachten die de voedselvoorziening als hoofdtaak hadden konden op nauwgezette controle van de overheid rekenen. Gesjoemel of prijsopdrijving werden niet toegestaan omdat dit de orde verstoortte en oproeren in de hand werkte.

Maatregelen

Vandaag wagen vele economen zich aan de problematiek hoe de Euro te redden, de economische groei te bevorderen en als dat niet mogelijk is de welvaart tenminste op het peil van het jaar daarvoor te houden. Meestal spreken de economen elkaar tegen over de oorzaken van een krimpende welvaart, nog vaker wanneer het over oplossingen gaat. Economen waren enkele eeuwen geleden een onbekend verschijnsel. Alleen almanakken spraken elkaar tegen als het over de toekomst ging.

Overheden beperkten zich in het verleden vaak tot het nemen van ad hoc maatregelen. Wat konden zij anders? Wat de overheid deed was reguleren en het maatschappelijk middenveld wijzen op zijn verant-

woordelijkheid. Ambachtsgilden, de Blokken – de Bossche wijkorganisaties – maar ook de kerk, waren geen doel op zichzelf, maar droegen verantwoordelijkheid voor het welzijn van de gehele stedelijke gemeenschap. Andersom wees de kerk, ook deel uitmakend van dat middenveld, de overheid op haar verantwoordelijkheid. Zo vroeg de diaconie van de gereformeerde kerk in de zomer van 1631 de aandacht van het stadsbestuur voor *de vreemdelingen, die 's nachts somtijds op straete moeten blijven onder den blauwen hemel, daer eenige jammerlijcke exempelen van sijn*. Of deze daklozen niet in het gasthuis van Sint Eloy (in de Orthenstraat) mochten logeren?⁸ Stadsregeringen realiseerden zich dat hoge prijzen voor de eerste levensbehoeften de consumptie beperkten. Als gevolg daarvan kwam er minder aan accijnzen binnen. Duurte leidde bovendien tot toename van bedelarij, ongeregelheden en oproer. Dat moest worden voorkomen.

De maatregelen van de stadsbestuurders beperkten zich veelal tot bijsturing en het opkopen van voedsel.

Wanneer het brood uit de oven kwam blies de bakker op zijn hoorn.
J.A. Berckheyde, *hoornblazende bakker*, 1681. (Worcester Art Museum, Massachusetts, USA)

De overheid hoorde speculatie tegen te gaan en graan en andere levensmiddelen in voorraad te hebben. Zij moest deze op tijd inkopen. We kennen het verhaal van Jozef, de zoon van aartsvader Jacob die als onderkoning van Egypte voorraadschuren liet bouwen om een hongersnood de baas te kunnen zijn. Ook het oude Rome legde voorraden aan met het oog op voedselschaarste. In Ostia, de havenstad van Rome, stonden enorme graanpakhuizen waar het graan uit de veroverde gebieden werd opgeslagen. Overheden voerden een levensmiddelenpolitiek. Stadsbesturen in de Nederlanden deden dat, veel later, ook.⁹ In 1556 was het zo droog dat *alle het coorn ende gras op de velden, de fruijten op die boomen verdroogden ende geenderhanden vruchten en wiessen. De beesten storven oock van honger en dorst.* De graanprijs steeg tot grote hoogte. Het Bossche stadsbestuur deed zijn uiterste best om graan in Amsterdam te

Quirinus van Amelsfoort schilderde in 1800 de patroonheilige van de korenkopers, St. Romuldus. Op de achtergrond het Bossche stadhuis. (Collectie Noordbrabants Museum; foto: Stadsarchief, Koos Post)

kopen, maar kreeg nul op het rekest.¹⁰ Het belang van elke stad voor zich stond voorop.¹¹ Op aandringen van het stadsbestuur verplichtte landvoogd Emanuel van Savoye (bijgenaamd De IJskop) de Amsterdammers een lading graan te zenden. Dat bracht enige uitkomst. Maar bij de uitdeling van brood bij het Geefhuis drong het volk zo sterk op dat er mensen dood werden gedrukt. *Men tekent aan, aldus Van Heurn, dat de menschen van den eenen kant, twee aan twee geplaatst, tot ver over de Geerlingsche brugge stonden, en van de andere zijde, tot op de Hoogen Steenweg, en dat het getal der broodhaalders, meer dan dertigduizend beliep.* Tot overmaat van ramp volgde een Pestziekte. *Men maecte groote cuijlen op Sint-Janskerchoff ende int Groot Gasthuijs daer de doode lichamen ingelijf werden.* Het aantal doden beliep in dat jaar, zo verhaalt Van Heurn, *vijftien of zestien duizend menschen.*¹²

Bepaalde methoden van graanhandelaren werden door de overheid bestreden. Zo vaardigde de Spaanse koning in 1573 een plakkaat uit tegen het zogeheten opkopen van granen in de Nederlanden.¹³ Oneerlijke graanhandelaren vonden ook de kerk tegenover zich. In de zeventiende eeuw wezen gereformeerde predikanten in hun preken op een tekst uit het Bijbelboek Spreuken waarin staat dat *Wie koren inhoudt, die vloekt het volk, maar zegening zal zijn over het hoofd des verkopers.*¹⁴ De stad 's-Hertogenbosch verbood begin 1670 de korenkopers om voor 11 uur 's morgens van de boeren graan te kopen *veel min haere handen in eenigen sack te steecken.* De boeren dienden eerst hun waar op de markt te koop aan te bieden.¹⁵ Als de korenkopers al voordat de markt aanving het graan opkochten kon het niet anders dan dat de prijs werd opgedreven. Dit euvel vond niet alleen in en rond 's-Hertogenbosch plaats en niet alleen in 1670. Het stadsbestuur van Groningen verbood in 1733 de voorkoop van graan, zoals rogge en boekweit, dat de markt nog niet bereikt had en wees op een verbod uit 1686. In oktober 1771 stelden de Staten van Utrecht een boete van 300 gulden in het vooruitzicht van opkopers van graan.¹⁶

In Den Bosch hielden sedert het einde van de zeventiende eeuw Korenmeesters toezicht op de graanhandel. Daarnaast waren zij verantwoordelijk voor de aankoop van granen ten behoeve van de armen. In de zeventiende eeuw waren het de Korenmeesters die van het stadhuis de opdracht ontvingen om graan in te kopen.¹⁷ In de achttiende eeuw fungeerden de zolders van de Bossche kazernes als *stads-korenmagazijnen.* Halverwege diezelfde eeuw lieten de Blokmeesters van de Vughterstraat een opslagplaats voor granen bouwen.¹⁸ Het grootste deel van het ge-

Zandweg in de Meierij, geschilderd door Henri Knip omstreeks 1853. Links een korenveld. (Collectie Noordbrabants Museum)

kochte graan was rogge, want roggebrood vormde voor brede lagen van de bevolking het belangrijkste voedingsmiddel waar de massa het grootste deel van haar inkomen aan uitgaf.¹⁹ De ingekochte rogge werd door het stadsbestuur beneden de marktprijs aan de bakkers geleverd om brood van te bakken dat tegen een vastgestelde maximumprijs verkocht werd. De stad 's-Hertogenbosch legde daarbij soms duizenden guldens toe.²⁰

Prijs en kwaliteit

Het waren niet alleen de bakkers die de prijs van het brood, afhankelijk van de aanvoer en de kwaliteit van rogge, tarwe en boekweit, vaststelden. Vanaf ca. 1600 waren daarvoor in Den Bosch keurmeesters aangesteld.²¹ Maar de bakkers stonden niet aan de zijlijn. Zij overlegden mee over prijs en gewicht, naast leden van het viskopersgilde en een schepencommissie. De viskopers waren in ieder geval sedert 1613 betrokken bij de vaststelling van de prijs van rogge- en tarwebrood, *op dat de ingezetenen in het coopen van allerlei broot en meel niet werden bedrogen.*²²

Brood, tot het einde van de 18e eeuw het voornaamste voedingsmiddel van de bevolking toen de aardappel de grote concurrent werd, werd streng op kwaliteit gecontroleerd. Een keurmeester met een stedelijke gerechtsdienaar moest een maal in

de veertien dagen in alle Bossche bakkers- en grutterswinkels de gewichten inspecteren en bezien of het meel *niet muff, duff off van eenige quade reuk is.*²³ In 1663 verscheen van de hand van Cornelis Eversdijck het *Paste-Boeck vanden Broode* door de auteur aanbevolen als handboek voor stadsbesturen in de controle op gewicht en kwaliteit van het brood. In vele steden waren controleurs aangesteld om het gebruikte graan en het gebakken brood in de gaten te houden.²⁴ De bakkers probeerden klanten te lokken met aanbiedingen. Ze leverden het brood wel tegen de vastgestelde prijs, maar boden de koper cadeautjes aan. *Naer ouder gewoonte* bakten de bakkers *paaskoecken*. De stedelijke beambte maakte dan in de stad bekend dat deze lekkernij die de inwoners na de vasten weer mochten eten, gekocht kon worden.²⁵ Er waren echter bakkers die paaskoecken aan hun klanten cadeau gaven. Maar het verstrekken van voordeeltjes was verboden: *zij ontspeenen en ontnemen die arme backers hunnen clanten.*²⁶ Het geven van korting was in strijd met het gildenreglement en de opvatting dat de gildenbroeders gelijk waren, omdat arme broeders in tegenstelling tot hun rijkere collega's zich het verstrekken van voordelen niet konden permitteren.

Het in 1756 vastgestelde reglement van het bakkersgilde laat zien dat vanaf dat jaar de broodprijs werd bepaald door *ordentelijke winning*, waarop de bakkers recht hadden en het *goed en deugdzaam brood* dat de ingezetenen mochten verwachten.²⁷

Bakkers, molenaars, korenkopers en kleermakers hadden geen beste naam. *Honderd bakkers, honderd*

Het Bossche stadsbestuur gaf op 22 september 1692 de vier schutterijen toestemming om op oproerlingen die geweld pleegden en huizen bestormden 'vrij te mogen schieten'. (Publicatie boek, OSA nr. 460)

meden door de patrouilles in de
 nacht zullen meden gebract, mer
 der die officieren, ende de burgeren
 die de nacht gebbende ende de
 ronden dorende, by dese Ongelegenheit
 geijt ende tinniet gesant font wert
 Om op sou danige personen die de ringe
 chennelt, insolentie, of te waert wil aen
 de enige gijffingen binnen dese Stadt
 quamen te pleegen, of gaer tegen de
 nacht of te ronden te openeeren, ende
 verist eerden, vrij te mogen schieten.

molenaars, honderd kleermakers, driehonderd dieven. Deze beroepsgroepen ontfermden zich, zoals de historicus Dekker opmerkt, over een groot deel van het inkomen van arbeiders.²⁸

Voedseloproeren²⁹

Onvrede over de leefomstandigheden leidde van tijd tot tijd tot oproer. In tegenstelling tot bijvoorbeeld Frankrijk kwamen honger- en voedseloproeren in de Republiek maar weinig voor.³⁰ In juli 1662 belegerde *canalje* het huis van de Bossche bakker Hendrick Janssen Loode, *onder de Gevangenpoort*. Koortsachtig overlegde het stadhuis met de commandeur. De schepenen drongen er bij de bevelvoerder op aan dat hij de soldaten, hun vrouwen en hun kinderen gelastte *zig van den woesten hoop af te zonderen*. De angst voor honger en armoede en de gevolgen daarvan waren niet overdreven. Vanwege de duurte, de hongersnood en het toenemende aantal armen drong de gereformeerde diaconie dat jaar meermalen aan op *extra-ordinaire liberale aelmoessen*. De maatregelen waren onvoldoende of tevergeefs, in de stad kwam het tot een oproer. Maar volgens de Kroniek van Sint Geertruy is *de plonderinge belet door de borgerije*, (waarmee de schutterij werd aangeduid – Av) *die aenstonts int geweer quamen*. Niettemin bleef het die zomer onrustig. In oktober

dreigden opnieuw onlusten na een incident over de hoge prijs van het koren. Over het oproer van 1662 werd nog lang gesproken. Zo vond het stadsbestuur twee jaar later dat de stadhouder van de hoogschout alsnog recht had op een beloning vanwege zijn moedig optreden. Deze Van Tefelen had een boer beschermd die door de woedende menigte dreigde vermoord te worden en daarnaast had hij voor voldoende bescherming gezorgd van de huizen van bakker Hendrik Jansz. Loode bij de Gevangenpoort in de Hinthamerstraat en bakker Jan van de Venne in de Korenstraat.³¹

In september 1692 stelde het stadsbestuur een avondklok in nadat zich ernstige ongeregelheden hadden voorgedaan bij de huizen van twee korenkopers in de Kerkstraat. Na zeven uur mochten mannen, vrouwen en jongens zich niet meer op straat vertonen. Om het oproer te beteugelen sommeerde het stadsbestuur iedere *burger* zich in wapenrusting naar het huis van de kapitein van de schutterij te begeven onder wiens bevel hij stond. Kennelijk was het stadsbestuur er toch niet helemaal van overtuigd dat de schutters zich uit zichzelf naar hun verzamelplaats zouden spoeden of misschien wel helemaal niet – uit protest tegen de duurte? – zouden opdagen. Bij niet verschijnen werd daarom een boete van vijf gulden in het

voorzicht gesteld. De Kroniek van Sint Geertruy meldt dat de soldaten van het regiment Van Prot weliswaar in de wapenen waren gekomen maar dat *het canalye*, waaronder *een hoop wijs* zich daartegen met succes had verzet. De *vier compagnie borgers* [...] *naer haeren ingeboren aert ende dapperhijt*, maar *nochtans in tien jaeren tijts niet int geweer waeren geweest*, verspreidden zich ten oosten en zuiden van het stadhuis. De Jonge Schuts marcheerden naar de Kerkstraat, de Oude Schuts gingen op weg naar het Sint-Janskerkhof, de Colveniers naar de Vughterstraat en die van de Handboog posteerden zich voor het centrum van de macht, het stadhuis. Het was de schutters toegestaan bij *ongeleghentheit en tumult* [...] *vrij te mogen schieten* op personen die plunderden of *opereerden* tegen patrouilles. Om half een 's middags kwamen de schutters in de wapenen en om zeven uur was *het rumoer gestilt ende enige bij de cop gevat*. Het merendeel van de schutters trok daarna naar de eigen bogaard. De Kerkstraat bleef echter bezet met schutters en tot half vijf in de morgen patrouilleerden schutters door de stad.

Zoals overal in de Republiek, zeker na het midden van de 18e eeuw, stegen in 's-Hertogenbosch de voedselprijzen, waarbij de lonen achterbleven. Voor de laagste inkomensgroepen was dit een ramp, zeker als zich een calamiteit voordeed. *Niet alleen het graan, maar ook alle de Eetwaaren steegen te dezer tijd in prijs, waar door het Gemeen te zamen rotte*, met als gevolg dat het in de herfst van het hongerjaar 1740 (gevolg van de zeer strenge winter van 1739-1740) ook in Den Bosch tot onlusten kwam, opnieuw aan de oostzijde van de stad, het Blok waar de meeste armen woonden. Op het Hinthamereinde sloeg een vrouw op haar koekenpan en zette daarmee groepen ontevredenen aan tot het belagen van bakkers- en grutterswoningen. Boeren die hun etenswaren naar de markt brachten, werden aangevallen. Vanuit het stadhuis zagen de vergaderende schepenen dat een kar met brandhout dreigde geplunderd te worden, waarop zij zich naar buiten spoedden en *het gemeen spoedig verstrooid* werd. Het stadsbestuur vaardigde een plakkaat uit waarin het oproerkraaiers een openbare geseling in het vooruitzicht stelde. Officieren van de vier compagnieën der schutterij tekenden in hun *Memorie* aan dat het 'Hoogofficie' in augustus van 1740 al een beroep deed op de schutters om *op 't eerst alarm in de Bogaard te doen komen*.³²

Tot slot

Armoede, maar ook honger waren in de vroegmoderne tijd een realiteit. De stadsregering probeerde via regulering en (gedwongen) prijsafspraken onheilen

Optrekkende schutters, een onderwerp om op tegeltjes af te beelden. Tweede helft 17e eeuw. (Museum Lambert van Meerten, Delft)

te voorkomen. Dat lukte niet altijd. Soms kwam het tot voedseloproeren. Soms. Omdat voedseluitdelingen onrust dempten. Soms. Omdat de mensen wellicht niet de fut hadden om harder op de koekenpan te slaan.³³ Het is interessant te constateren dat vrouwen het voortouw namen. In 1692 wordt van een *hoop wijs* gesproken en in 1740 voerde een vrouw de meute aan door op een koekenpan te slaan en zette daarmee groepen ontevredenen aan tot het belagen van bakkers- en grutterswoningen. Zou dit te maken hebben met de rol van vrouw in het gezin? Zij voelden waarschijnlijk het sterkst dat hun kinderen leden onder het gebrek aan voedsel.³⁴ De opstandigen trokken op naar korenkopers en bakkers die ze verantwoordelijk hielden voor het achterhouden van voedsel en de duurte. Wat de bakkers aangaat: zij zuchtten vaak onder de controle en klaagden dat de prijs van het brood voor hen te laag was. De stedelijke overheid, centraal beleid was er nauwelijks, probeerde via een levensmiddelenpolitiek grip op de voedselvoorziening te krijgen. Het stadsbestuur pakte woekeraars aan en kocht graan in zodat armeninstellingen brood konden uitdelen.

Noten

- 1 Gemeentearchief 's-Hertogenbosch (GAHT), Archief hervormde diaconie nr. 5, 8 maart 1748.
- 2 José de Kruijf, *Honderdvijftig jaar armoede en armenzorg in Den Bosch, 1750-1900* (Utrecht 1990), Doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Utrecht.
- 3 J. Luiten van Zanden en T. de Moor, 'Mensen en economie in de Gouden Eeuw', in: *Leidschrift* 23 (2008) p. 15-26. Vooral gegevens over de lengtegroei kunnen ons iets vertellen over de levensstandaard: hoe langer men wordt, hoe beter de voeding en hoe beter de gezondheidstoestand. In de late Middeleeuwen werd de Nederlander nog tamelijk lang, ruim 170 centimeter. In de 17e en 18e eeuw kromp hij tot ongeveer 167 centimeter. Pas na 1860 trad verbetering op. In de eerste helft van de 19e eeuw behoorden de Nederlanders nog tot de kleinste volkeren van Europa. Nederlanders behoren nu tot de langste inwoners van Europa. In de aflevering van december 2011 van *Bosche Bladen* berichtte de BAM over de skeletten die aangetroffen waren op het kerkhof ten noorden van de Sint-Jan. Uit onderzoek blijkt dat de lichamelijke conditie van de gestorvenen slecht was.
- 4 Uitbreider en met verwijzingen naar bronnen: Aart Vos, *Burgers, broeders en bazen. Het maatschappelijk middenveld van 's-Hertogenbosch in de zeventiende en achttiende eeuw* (Hilversum 2007) p. 211-213.
- 5 Bijvoorbeeld in 1759 toen zij van fraude en prijsopdrijving werden beschuldigd: GAHT, Oud Stadsarchief (OSA) nr. 3467, 21 december 1759.
- 6 In Leiden kwam het in 1709 tot een voedseloproer: Peter Pot, 'Door honger gedreven? Voedseloproeren te Leiden in 1709 en 1740', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 17 (1991) p. 147-171. Het Bossche stadsbestuur sprak in dat jaar over 'dese slegte en dure tijd van granen'.
- 7 Vos (2007), p. 62.
- 8 GAHT, Archief kerkenraad hervormde gemeente, nr. 1, 30 juli 1631.
- 9 Zie bijv. 'Levensstandaard en levensmiddelenpolitiek in Alkmaar vanaf het eind van de 16e tot in het begin van de 19e eeuw', in: Leo Noordegraaf, *Van vlas naar glas. Aspecten van de sociale en economische geschiedenis van Nederland* (Hilversum 2009) p. 193-241.
- 10 *Kroniek van Sint Geertruy* en J.H. v. Heurn, *Historie der Stad en Meyerye van 's Hertogenbosch*, dl. II (Utrecht 1776), p. 4-5.
- 11 Noordegraaf (2009) p. 222-223.
- 12 *Kroniek van Sint Geertruy* en Van Heurn a.w. (dl. II, p. 4-5). Van Heurn die de gegevens uit een kroniek overnam: 'dit getal is veel te groot gesteld'. Maar toch...
- 13 *Groot Placaatboek der Ed. Mog. Heere Staten 's Lands van Urecht* (Utrecht 1729). Zie ook voor dat jaar: *Kroniek van Sint Geertruy*.
- 14 Christophorus Love, *Eens koopmans onderrichting* (Vlissingen 1659).
- 15 OSA nr. 290, fol. 166: vermeld in rekest bij vergadering 1 febr. 1670.
- 16 Groningen archieven: *Plakkaten en ordonnanties* nr. 2188. Utrecht: *Nieuwe Nederlandsche Jaerboeken* 1771, p. 1249-1251. Het opkopen van graan of het hamsteren blijft ook vandaag een punt van zorg. Zo waarschuwt de Voedsel- en Landbouworganisatie (*Food and Agriculture Organization* – FAO) van de Verenigde Naties die tot doel heeft de honger in de wereld te bestrijden, landen daar niet aan mee te werken en deze handelwijze te bestrijden. Rusland, Oekraïne en Kazachstan, behorende tot de toptien van de graan exporterende landen, kondigden tot groot ongenoegen van de FAO in 2010 een exportstop aan wegens tegenvallende oogsten. Daarmee dreven ze de graanprijs op.
- 17 OSA nrs. 3910-3933.
- 18 Respectievelijk OSA nr. 3930 en 3924.
- 19 J.L. van Zanden, *Arbeid tijdens het handelskapitalisme. Opkomst en neergang van de Hollandse economie, 1350-1850* (Hilversum 1991) p. 138-139.
- 20 Bijv. in de jaren 1771-1773 (Resoluties, 7 juni 1775, OSA nr. 396 fol. 223r ev.). Stadsbesturen in geheel Europa grepen zo in. Zie: Ch. Tilly, *The Formation of national States in Western Europe* (Princeton 1975). Voor Leiden: Pot (1991).
- 21 OSA nrs. 3934-3964.
- 22 Handschrift *Kroniek Sint Geertruy*, blz. 113-115 en OSA nr. 3467.
- 23 *Concept van ordonnantie voor de deeckens ende keurmeesters van de viscoopers* (OSA nr. 3467).
- 24 *Brood*, Catalogus Boijmans van Beuningen (Rotterdam 1983), p. 25-27.
- 25 Vos (2007), p. 205. J. Ter Gouw vermeldt dat in Amsterdam op Paasavond paasbroden werden rondgebracht (*De Volksvermaken*, 168). Zowel in Zwolle als Deventer werden Paasweggen gebakken. Vaak werden deze broden gratis aan klanten verstrekt wanneer zij ander brood kochten. Regelmatig werd hiertegen – wegens valse concurrentie - opgetreden door de overheid. (*Brood*, catalogus Boijmans, p. 29). In Noord-Holland werden deze broden van de fijnste tarwebloem aan vrienden, werknemers of klanten weggegeven.
- 26 GAHT, Archief Ambachtsgilden (AG) nr. 102, 6 april 1694. Over het geven van 13 broden voor de prijs van 12 zie OSA nr. 352, 16 april 1734; over het 'toegeven' van beschuit, gebak, krentenkoeken en wegge, zie: AG nr. 107, 2 sep. 1735.
- 27 M. Prak, 'Een verzekerd bestaan. Ambachtlieden, winkeliers en hun gilden in Den Bosch (ca. 1775)', in: B. de Vries e.a. (red.), *De kracht der zwakken* (Amsterdam 1992) p. 49-79.
- 28 R. Dekker, 'Handwerkslieden en arbeiders in Holland van de zestiende tot de achttiende eeuw: Identiteit, cultuur en protest', in: P. te Boekhorst, P. Burke en W. Frijhoff (ed.), *Cultuur en maatschappij in Nederland 1500-1850. Een historisch-antropologisch perspectief* (Meppel 1992) p. 109-147.
- 29 Zie voor geraadpleegde bronnen: Vos (2007) p. 100-101.
- 30 Voor Frankrijk: G. Rudé, *The Crowd in History: A Study of Popular Disturbances in France and England, 1730-1848* (New York 1964) p. 35-36. Holland: R. Dekker, *Holland in beroering. Oproeren in de 17de en 18de eeuw* (Baarn 1982), p. 23-28. Specifiek Alkmaar: Noordegraaf (2009) p. 236-238 en Leiden: Pot (1991).
- 31 OSA nr. 289, 7 mei 1664.
- 32 De 'Bogaard' was de oefenplaats en de plek van samenkomst van de schutterijen. De vier bogaarden lagen verspreid over de stad en grensden aan de stadswallen. Buiten Staats Brabant werden deze oefenplaatsen veelal 'doelen' genoemd.
- 33 Pot (1991) en Dekker (1982).
- 34 Zie over de rol van vrouwen Dekker (1982).

Schatkamers

Wie herkent niet in de ouderwetse Franse toiletten het moment waarop, na een schuifelend tot stand gekomen hurkzit, de opluchting plaats maakt voor een paniekerig schreeuwen zodra men doorkrijgt dat de autosleutels en het zorgvuldig apart gehouden tolgeld in de zakken van de korte broek aan een rinkelende tocht naar het zwarte gat zijn begonnen en men omwille van het broze evenwicht niet in staat is corrigerend in te grijpen. Het zal u op dat moment wellicht maar matig troosten dat dit van alle tijden is. Er is bijna geen plaats in een stadsopgraving waar zoveel spannende vondsten uitkomen als uit de beerput. Tussen het beer en het gebroken vaatwerk worden vaak munten, sieraden en andere kostbaarheden aangetroffen zodat het verleidelijk is deze putten als schatkamers aan te merken. Toch zijn het zelden deze kostbaarheden die het archeologenhart op hol brengen. Wanneer een beerput geheel of gedeeltelijk in het grondwater heeft gelegen, blijven veel organische resten zoals textiel, leer, hout, botjes en graatjes, pitjes en zaadjes bewaard. Met name in de Noord-Brabantse zandgronden vergaan deze kwetsbare resten snel waardoor we als archeologen veel informatie over de eet- en leefgewoonten van onze voorouders verliezen. De ware schatten in een beerput zijn dus eigenlijk de alledaagse boodschappen die de bewoners voor ons hebben achtergelaten. Gelukkig worden er tussen de beerlagen regelmatig dateerbare borden en schotels gevonden. Op deze manier kunnen we redelijk inschatten hoe oud de lagen in de beerput zijn en krijgen we dus ook

enige grip op ontwikkelingen door de tijd heen.

Wanneer een beerput vol zat, werd deze soms leeggeschept maar men metselde de oude put ook wel dicht en legde elders op het terrein een nieuwe put aan. De oude beerput werd hiermee een soort afgesloten tijds capsule waarin de kleine geschiedenis van een groep mensen was vastgelegd. Al deze kleine geschiedenissen leveren samen een zeer welkome aanvulling op het beeld van het verleden dat we kennen uit de geschreven bronnen. Bronnen waarin alledaagse mensen en hun alledaagse (on)gemak vaak niet voorkomen. Het blijft natuurlijk een beetje een vies verhaal maar dankzij onderzoek naar stuifmeelkorrels en onverteerde voedselresten zoals zaden, graten en pitten uit de beerput kunnen we van zomaar een huishouden uit het laatste kwart van de 14e eeuw een boodschappenlijstje opstellen, we gaan mee naar de markt, kijken over de schouder mee in de pannen, proeven mee aan tafel en we zitten uiteindelijk ook heel even in dat kleine kamertje.

Het is dan ook niet verwonderlijk dat bij opgravingen altijd een gejuich opgaat wanneer er weer een nieuwe beerput tevoorschijn komt.

Schatten uit de beerput: aardewerkscherven, kersen- en pruimenpitten, mosselschelpen, botjes van vissen en (kleine) zoogdieren, metalen spelden etc., paternoster-afval en glasscherven. (Foto: BAM, Rogier Scholten en Nicoline van Ruitenbeek)

In 's-Hertogenbosch zijn in de afgelopen 35 jaar naar schatting zo'n 150 beerputten onderzocht. Omgerekend naar het aantal huishoudens dat hier in de loop van de tijd in de stad heeft gefunctioneerd is dit misschien maar 1% van het totale aantal. Dit betekent dus dat er nog vele duizenden beerputten wachten op onderzoek. Dit lijkt wellicht veel maar u moet zich realiseren dat er geen nieuwe beerputten meer bij komen. Sinds de aanleg van gesloten rioleringen is er geen behoefte meer aan beerputten. Hoewel deze ontwikkeling enorme positieve gevolgen heeft gehad voor de volksgezondheid, kleeft er toch ook wel een klein nadeel aan. Door het gebruik van rioleringen blijft uw persoonlijke boodschap voor de toekomst niet meer bewaard. Mochten onze papieren en digitale archieven ooit verwoest worden, dan kunnen de archeologen van de toekomst niet meer terugvallen op die even onsmakelijke als onschatbare bron van informatie. Het doorspoelen van uw toilet is dus eigenlijk pure archiefvernietiging.

Jan Sluijters (1881-1957)

De familie Sluijters-Boelaars

De reputatie van de van oorsprong Bossche kunstenaar Jan Sluijters is vooral gestoeld op zijn portretten en figuurstukken uit de jaren twintig en dertig. Te oordelen naar de rij bekende Nederlanders die Sluijters portretteerde – politici, prelaten, industriëlen, musici, toneelspelers, kunstverzamelaars – had hij een interessante en rijke cliëntèle. Die kwam deels uit de opdrachtensfeer voort en deels uit eigen initiatief. Kleurrijke figuren of minder opvallende types die met hoed, sjaal en bonte achtergrond kleurrijk te maken waren, nodigde hij graag uit in zijn atelier.

De geschilderde figuurstukken uit het interbellum van de vorige eeuw dragen bij tot ons beeld van de toenmalige maatschappelijke milieus. Jan Sluijters vereeuwigde niet alleen volwassenen, hij kreeg ook steeds vaker het verzoek om portretten van kinderen, een of meer tegelijk, te maken.

Voor een schilder als Jan Sluijters, die zijn onderwerpen het liefst dicht bij huis koos, was zijn eigen gezin een favoriet onderwerp. Zijn vrouw en drie kinderen, later gevolgd door zijn inwonende dochter en schoonzoon, komen met regelmaat voor in zijn oeuvre. Hier beeldt Sluijters zijn vader, moeder en zijn twee zusters, Marie (rechts) en Jeanne (links), uit in de huiskamer van het ouderlijk huis in Amersfoort. Kenmerkend voor het burgerlijke interieur van de jaren twintig zijn het rood pluchen tafelkleed, de gaslamp met kralen, de clivia in cachepot, de pen-

dule op de schoorsteen. Sluijters' tekentalent komt duidelijk van zijn vader, Gijsbertus Antonius Sluijters ('s-Hertogenbosch 1847-1927 Amsterdam), die in Den Bosch houtgraveur was geweest.

De 'barbaarsch-schoone burgerlijkheid' van de benauwde huiskamer vormde aanleiding tot uitgesproken commentaren. Jan Engelman vond het 'Familieportret' een 'wrange en vrijgevochten, schilderlijk buitengewoon knappe bekentenis van Holland's tobbende, trieste burgerlijkheid'. Just Havelaar oordeelde dat Sluijters 'dit viertal verdruchte en toch zelfstandige menschen met piëteit gezien heeft in de ontstellende benauwenis van een kleine, rulle, burgerlijke opgesierde huurkamer'.

De Dordrechtse Courant van 23 maart 1927 voegt hier een psychologische observatie aan toe:

'Het burgerlijk milieu met overal krullen en tierlantijntjes is met fijne spot conscientieus weergegeven. De vader, de aandachtige, voor zijn werk, de fijne, die van zijn omgeving als 't ware geen weet heeft: de moeder, zelfbewust, zich meesteres wetend; en dan de twee zusters, de eene wat achteraf, wat stil-bedeesd, de andere als de moeder zelfbewust, ietwat aanmatigend zelfs. Wanneer Sluijters een portret schildert, is hij er zich van bewust, dat de handen van de menschen, die hij uitbeeldt, hun innerlijk evenals het gelaat, en de houding sterk kunnen weergeven. Dit blijkt ook uit het Familie-portret.'

Berichten

Nieuws van het Stadsarchief

Aanwinsten

- Notarieel archief Den Bosch, 1926-1935, ca. 10 m
- Aanvulling archief Rode Kruis, 20e eeuw, ca. 1 m
- Aanvulling archief Stichting 's-Hertogenbossche Monumentenzorg, 2003-2009, 0,5 m
- Circa 20 gedrukte plakkaats en reglementen betreffende Den Bosch en Brabant, 16e-20e eeuw, ontvangen van mevr. J. Coenen-van Bussel uit Maasbracht
- Collectie Sluijter/Heesbeen, persoonlijke stukken, 1924-1942, 1 omslag, ontvangen van dhr. J.C. Sluijter uit 's-Hertogenbosch
- Felicitatiebrief voor Jozef van Mackelenbergh i.v.m. Belgische vluchtelingen, 1915, ontvangen van mr. Ficq te Vught
- Gastenboek van de ORVA, 1977-2009, 1 deel, ontvangen van dhr. E. Alink uit 's-Hertogenbosch
- Liber amicorum met gedichten en afbeeldingen voor gemeente-archivaris Henri Ebeling, 1921-1955, 1 deel, met nog drie losse

Jan Sluijters ('s-Hertogenbosch 1881-1957 Amsterdam). *De familie Sluijters-Boelaars, 1925*. Olieverf op doek, 175 x 200 cm. Collectie Noordbrabants Museum 's-Hertogenbosch (langdurig bruikleen particuliere collectie). De belangrijkste werken van Sluijters waren onlangs te zien in het Singermuseum in Laren. Catalogus: *Sluijters 1881-1957* (Bussum 2011)

- tekeningen van Herman Moerkerk
- Zeven programmaboekjes van concerten, 1941-1961, ontvangen van dhr. J. Lunenburg uit Rosmalen
- Collectie knipsels en foto's van de ambulancedienst, ca. 1950-1970, 0,10 m, ontvangen van dhr. Terborg uit Schijndel
- Van de vvv Noordoost-Brabant:
 - beeldmateriaal en boeken, tweede helft 20e eeuw, 2,5 m
 - Circa 45 zwart-wit foto's uit omstreeks 1905 van Den Bosch e.o., uit een Amsterdamse collectie
 - Collectie van 27 videobanden, 1979-2002, ontvangen van dhr. T. Rademakers jr. uit 's-Hertogenbosch
- 31 Carte de Visité, 19e-eeuwse portretfoto's op karton, ontvangen van dhr. M. Ploegmakers uit 's-Hertogenbosch
- DVD van 11 november 2011: 'Feestprogramma van de feestelijkste feestdag van deze eeuw' in Den Bosch (Carnaval)
- 10 zwart-wit foto's uit 1976 van bekende plekken in Den Bosch

gemaakt door Foto Maas voor een kalender van 1977, ontvangen van dhr. L. Berens uit 's-Hertogenbosch

- Twee 8 mm films 'De Eeuwenoude Bidweg' (deel 1 en 2) van de Vereniging Stille Omgang, ontvangen van mevr. M. Jansens uit 's-Hertogenbosch
- Film 'Ik ga je vertellen' over 10 jaar Brede Bossche Scholen (productie De Muzerije), 2011
- DVD 'Verhalen achter de gevels' van het project Straatlevens over de Hinthamerstraat, 2011
- DVD 'Eeuwenlang verbonden' over 750 jaar stedenband Leuven-'s-Hertogenbosch, 2012

Openstelling

Het Stadsarchief is de komende maanden geopend op de zaterdagen 7 april, 12 mei (opgeschoven), 2 juni en 7 juli, telkens van 09.30-17.00 uur.

Het archief is gesloten op maandag 9 april (Pasen), maandag 30 april (Koninginnedag), donderdag 17 mei en vrijdag 18 mei (Hemelvaart), dinsdag 22 mei (personeelsdag) en maandag 28 mei (Pinksteren).

Nieuwe publicatie Leuven-'s-Hertogenbosch

Met een kleine eendaagse expositie van het oudste stuk van het Stadsarchief in het Stadhuis, werd op 28 januari herdacht dat dit charter de vriendschap tussen Leuven en 's-Hertogenbosch 750 jaar eerder bezegelde. Naar aanleiding van dit feit verscheen ook de publicatie 'Eeuwenlang verbonden'. Veertien auteurs schrijven hierin over thema's uit de eeuwenlange relatie Leuven-'s-Hertogenbosch. Het in kleur uitgevoerde boek bevat fraai beeldmateriaal. De publicatie is nummer 1 in de nieuwe *Bosch Reeks*. De vormgeving is van Wolfaert Projecten 's-Hertogen-

bosch. Het boek is onder meer te koop in het Stadsarchief 's-Hertogenbosch voor € 9,95.

Nieuws van de BAM

Hooge Steenweg 25

Maarten Enderman

Het zal niemand zijn ontgaan dat zich op dit moment aan de Hooge Steenweg 25 een gat in de gevelwand bevindt. Een breed pand, dat in opzet twee huizen herbergde, is hier verdwenen. Beide panden waren in 1959 na een ingrijpende verbouwing samengevoegd, waardoor van de historische bouws substantie enkel nog een zijmuur van elk huis resteerde alsmede de kelders. Uit onderzoek aan de voorgevel voor de sloop bleek dat deze in de tweede helft van de 19e eeuw was vernieuwd en vervolgens in 1932 flink was gewijzigd.

Ondanks de voor de bouwhistoricus weinig rooskleurige situatie, kon toch uit de zijgevels nog een aanzienlijke hoeveelheid informatie worden gehaald. Zo bleek het rechter huis een draagconstructie van muurstijlen te hebben gehad. Aan de voorzijde bevonden zich op de begane grond tussen de stijlen telkens twee kaarsnissen. Dit muurwerk kon op basis van het baksteen formaat rond 1400 worden gedateerd. Verder naar achter waren in de zijgevel grotere bakstenen gebruikt die een eeuw eerder gangbaar waren. Omdat sporen van een brandmuur niet overtuigend zijn aangetroffen, lijkt het er op dat een stenen achterhuis rond 1400 verbouwd is tot een voorhuis van zes balkvakken diep. Mogelijk bevond zich daarachter een klein en smaller achterhuis. Een dergelijke opzet wijkt

Muurschildering Hooge Steenweg 25. (Foto: BAM)

Reconstructie van de muurschildering: vhs. (Tekening: BAM)

af van het gangbare type 'Bosch woonhuis'. Het onlangs afgebrande huis Vughtterstraat 122-124 lijkt een zelfde indeling te hebben gehad, evenals Hinthamerstraat 88. Het linker pand moet ongeveer een eeuw later zijn gebouwd. Hier kon wel een brandmuur worden aangetoond en werden de balken zonder muurstijlen opgelegd in de muren. Omdat op de zijgevel nog een aanzienlijk pakket pleisterlagen aanwezig was, is gezocht naar sporen van een muurschildering. Deze bleek op de onderste laag nog ruimschoots aanwezig en bestond uit een in de stad vaker aangetroffen 'diamantkopschildering' in grijstonen. Groot was echter de verrassing toen bleek dat hierin aan de bovenzijde, in de eerste twee balkvakken, een medaillon was opgenomen. In de rode cirkel was in witte letters het monogram YHS aangebracht. Het betreft een weinig gangbare en uit het Grieks afkomstige schrijfwijze van IHS, waarmee *Jesus Hominum Salvator* (Jezus de redder der mensen) werd aangeduid. Tot nog toe waren nog geen voorbeelden gevonden van een 'diamantkopschildering' gecombineerd met andere elementen. Medaillons met monogrammen zijn als interieurdecoratie al zeldzaam en tot nu toe enkel bekend als versiering van de zoldering. Ze zijn geschilderd op moerbalken aangetroffen in Orthenstraat 41 en in 'persbrokaat' op de moerbalken van Hinthamerstraat 119. Hoewel van de oorspronkelijke middeleeuwse huizen ter plaatse van Hooge Steenweg 25 weinig meer resteert, blijkt toch dat uit de zijmuren nog veel informatie kan worden verkregen en zich hierop bijzondere resten van interieurafwerking kunnen bevinden. Het belang van deze muren en de noodzaak tot behoud is daarmee wederom aangetoond.

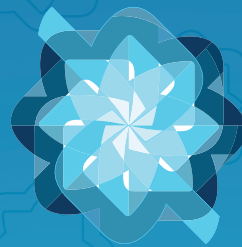
Nieuws van het Noordbrabants Museum

Wijnkan door Bernardus Rijke

Eind 2011 heeft het Noordbrabants Museum een zilveren wijnkan gekocht, die vervaardigd is door de Bossche edelsmid Bernardus Rijke. Het vormt een prachtige aanvulling op de zilvercollectie van het museum, waarin een vergelijkbaar object tot dusverre ontbrak. De kan is voorzien van de volgende merken: een 'bosboom' (het stadsteken van 's-Hertogenbosch), de letters BR (die staan voor Bernardus Rijke), en de 'jaarletter' W. Deze jaarletter werd ingevoerd in 1795 en bleef in de jaren daarna gehandhaafd, toen Nederland onder het gezag stond van de Fransen. Pas in 1807 werd een nieuw keurstelsel voor zilver ingevoerd. Dit betekent dat de wijnkan vervaardigd is in de periode 1795-1807. De wijnkan is uitgevoerd in de classicistische empirestijl. Kenmerkend voor deze uit Frankrijk geïmporteerde stroming zijn de strakke, rechthoekige vormen met ornamenten die ontleend zijn aan de antieke oudheid, zoals de palmetten. De empirestijl was in Nederland modieus in de jaren tussen 1790 en 1810. Over Bernardus Rijke zelf is weinig bekend. Hij was een leerling van Johannes van den Dungen die in 1790 achttien gulden leergeld voor hem aan het goud- en zilvermedengilde betaalde. Rijke werd zelf meester op 24 oktober 1796. Hij overleed alhier in 1824. Rijke maakte objecten van zowel kerkelijk als niet-kerkelijk zilver, zoals deze wijnkan.

Wijnkan (circa 1800). Zilver, hoog 38 cm. Door Bernardus Rijke (geboren Boxmeer 1756, werkzaam in 's-Hertogenbosch vanaf 1796, alhier overleden in 1824). (Collectie Noordbrabants Museum)

biblo
van
gerwen

smart printing concepts

Hoe kan ik zonder
kwaliteitsverlies toch
tijd, geld en het milieu
(be)sparen?

Smart thinking,
Creative printing.

Hoe kunnen we efficiënter drukken? Het milieu sparen? De kwaliteit en creativiteit van onze communicatiemiddelen verhogen? De massa persoonlijk benaderen, zonder daar meer voor te betalen? Welkom bij Biblo van Gerwen. Dé partij die verder denkt en werkt dan het reguliere drukwerk. Dé partner die vloeiend 'digitaal' spreekt en drukt. Het resultaat: creatieve en kwalitatief hoogwaardige printoplossingen waarmee tijd, geld, het milieu en heel veel onnodige moeite bespaard wordt. **Smart Thinking. Creative printing** noemen wij dat!

- Corporate & Specials
- Printing on Demand
- Variable Data Printing
- Mail Storage & Logistics

Zegt u het maar: wat zijn uw wensen? Wij denken graag op slimme en creatieve wijze met u mee.

Bel 073 - 594 47 44 of kijk op www.biblovangerwen.nl

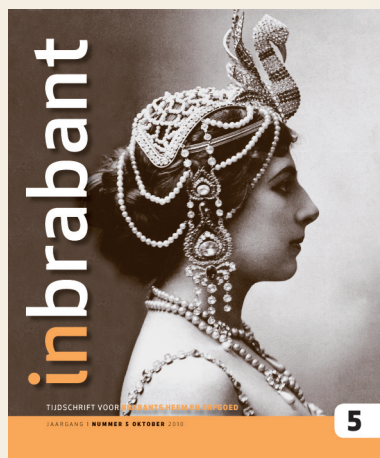
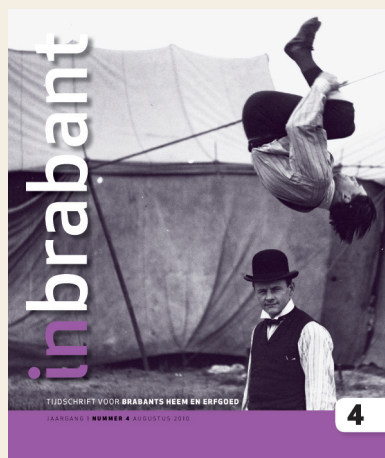
interesse?

In Brabant toont u het Brabantse erfgoed in al zijn rijkdom én rijkheid. Zes keer per jaar, volledig in kleur en op een wijze die beeldenpracht koppelt aan inhoudelijke verdieping.

Bent u nieuwsgierig naar meer *In Brabant*?

Vul dan snel onderstaande bon in.

**3 x
voor slechts
€ 10**

Ja, ik neem tot wederopzegging een abonnement op *In Brabant* en betaal na ontvangst van de factuur

€ 27 voor een jaargang van zes nummers

€ 22,50 voor een jaargang van zes nummers, want ik ben lid van de volgende bij Brabants Heem aangesloten heemkundekring:

Ja, ik neem een proefabonnement op *In Brabant* en betaal na ontvangst van de factuur

€ 10 voor drie nummers

Abonnementen kunnen ingaan op ieder moment. Berekening geschiedt per kalenderjaar. Een abonnement wordt na het eerste kalenderjaar stilzwijgend omgezet in een abonnement voor onbepaalde tijd. De opzegtermijn is twee maanden.

Wilt u een abonnement cadeau geven? Neem dan contact op met Erfgoed Brabant via tel. 073 - 615 62 62. Of kijk op www.erfgoed-brabant.nl voor meer informatie.

Naam

Adres

Postcode en woonplaats

Telefoon

Handtekening

Stuur deze bon (of een kopie ervan) in een envelop naar Erfgoed Brabant, antwoordnummer 10032, 5200 VB 's-Hertogenbosch, o.v.v. Tijdschrift *In Brabant* (een postzegel is niet nodig)

Van alle tijden!

DE KRANT OP ZONDAG

Bossche Omroep

advertentie@bosscheomroep.nl Tel. (073) 613 51 16

Colofon

Bossche Bladen is een driemaandelijks uitgave van het Stadsarchief 's-Hertogenbosch, Afdeling Bouwhistorie, Archeologie en Monumenten (BAM) van de Gemeente 's-Hertogenbosch, de Cultuurhistorische vereniging 'De Boschboom' en het Noordbrabants Museum.

Redactie

Alies Baan
Jan Buiks (eind- en beeldredactie)
Ronald Claudemans
Ed Hoffman
René Kok
Marianne Sturm
Aart Vos (hoofd- en beeldredactie)

Vaste medewerkers

Frank Finkers
Jac.J. Luyckx
Stefan Molenaar
Jos Swanenberg

Redactieraad

Rudie van Eekert
Rolf Hage
Hans Meester
Fiona Zachariasse

Redactieadres en informatie

Stadsarchief 's-Hertogenbosch
Postbus 12345
5200 CZ 's-Hertogenbosch
telefoon: (073) 615 52 95

Abonnementen

€ 18,- per jaar
Alle correspondentie over abonnementen:
Stadsarchief 's-Hertogenbosch
Antwoordnummer 31
5200 WB 's-Hertogenbosch
telefoon: (073) 615 52 75
Beëindiging van het abonnement:
Schriftelijk, 1 maand voor het nieuwe kalenderjaar

Losse nummers

Via de boekhandel of Stadsarchief:
€ 5,- (excl. portokosten)

Advertenties

Stadsarchief 's-Hertogenbosch
Anne-Marie Aarts-Frederix,
telefoon: (073) 615 52 95

Vormgeving en opmaak

Nika grafische vormgeving, Vught

Druk

Drukkerij Biblo van Gerwen 's-Hertogenbosch

Copyright

Stadsarchief 's-Hertogenbosch, maart 2012

Publicatie of overname van artikelen (geheel of gedeeltelijk) is slechts toegestaan met schriftelijke toestemming van de redactie.

ISSN 1389-9074

Foto omslag voorzijde

Na de inname van 's-Hertogenbosch in 1629 door Prins Frederik Hendrik werd het Spaanse garnizoen bevolen de stad uit te trekken. Daarnaast dienden de rooms-katholieke manlijke geestelijken Den Bosch te verlaten (zie het artikel over de kapucijnen in deze aflevering). In het Rijksmuseum te Amsterdam bevindt zich een schilderij van Pauwels van Hillegaert met daarop de uittocht. Een onderdeel daarvan is op de voorzijde afgebeeld.

Foto omslag achterzijde

De Louwschepoort. Ook daar en toen – ca. 1905 – verkeerden Bosschenaren in armoedige omstandigheden. De afbeelding is een recente aanwinst van het Stadsarchief.

Noordbrabants
Museum 's-Hertogenbosch

's-Hertogenbosch

